

Szabó András Péter

Adalékok az erdélyi szász peregrináció XVII. századi történetéhez

Martin Hermann levelei

Az erlangeni egyetem (Friedrich-Alexander Universität Erlangen–Nürnberg) könyvtárának kéziratárában őrzik Christoph Jakob Trew (1695–1769) nürnbergi orvosnak, a XVIII. század ismert tudományszervezőjének nagy értéket képviselő, több mint 19 000 darabot számláló levélgűjteményét, amely nem csupán a hozzá érkezett leveleket tartalmazza, hanem olyan XVI–XVII. századi tudósleveleket is (kiváltképp orvosokét), amelyeket kiterjedt kapcsolatrendszeré révén szerzett meg Európa számos országából.¹ A gyűjtemény, ahogy az már 1940-ben megjelent katalógusából is kiderült, és Magyarországon is ismert, számos hazai vonatkozással bír.² A legjelentősebb hungarikaanyag Johann Crato von Krafftheimnak (1519–1585), I. Ferdinánd, II. Miksa és II. Rudolf udvari orvosának a Camerarius család tagjaival folytatott levelezése, amelyben nem csupán a magyar humanistákra vonatkozóan találunk adatokat, de a korszak magyarországi eseménytörténetéhez, például az 1566-os harcokhoz kapcsolódóan is. Kevésbé ismert azonban az a Trew-gűjteményben fennmaradt tizenegy levél, amelyet a brassói Martin Hermann küldött németországi és itáliai tanulmányai alatt a kor legelismertebb nürnbergi orvosának, (I.) Johann Georg Volkamernek. Hermann 1666 és 1668 között írott, nagy tudománytörténeti értékű írásait mintegy kiegészíti az a levél, amelyet Johann Michael Dilherr nürnbergi evangélikus lelkész küldött barátjának, a medgyesi Lorenz Töppeltnak 1664-ben. Összeköti őket azonos származásuk és közeli ismeretségük is. Indokoltnak tűnik tehát, hogy ezt a tizenkét levelet együtt, teljes terjedelmükben közöljem.³

A levelek írója, Martin Hermann 1643-ban született a városi orgonistából brassói főbíróvá emelkedett Michael Hermann (1602–1660) fiaként.⁴ Az 1660-as pestis

¹ Jelen forrásközlés egy, a DAAD támogatásával végzett más témájú (a Haller család) nürnbergi kutatás mellékterméke. A levélgűjteményt a Harald Fischer Verlag 2007 telére teljesen digitalizálta, és egy fizetős adatbázis keretében az interneten hozzáférhetővé tette (http://www.haraldfischer Verlag.de/hfv/trew_briefe.php). A leveleket a digitális rendszer próbázüeme miatt nem számítógépen, hanem eredetiben tekintetem meg és írtam át.

² A katalógus: SCHMIDT-HERRLING, 1940.

³ Feltétlenül hangsúlyoznom kell, hogy az itt közölt levelek nem teljesen merítik ki a Volkamer-levelezés erdélyi vonatkozásait, mert más levelekben is felbukkanhatnak egyes adatok, értékes kiegészítések. Gondolok itt különösen a Jacob Pankratius Brunótól kapott, illetve az Antonio Molinettinek írott levelekre. Ezeket – idő hiányában – sajnos nem állt módomban átnézni.

⁴ Michael Hermann nagyapja a stájerországi Grazból származott, apja Murány várának volt kapitánya, maga is ott született, és 1626-ban Brandenburgi Katalin kíséretének tagjaként ment Erdélybe. Előbb a fejedelmi udvarban, majd Brassóban volt orgonista. A szász patríciusok közé Barbara Froniusszal, Mathias Fronius unokájával kötött házassága (1629) révén került be. Gross, 1890. 538–545.

⁵ Michael Hermann bíró 1660. augusztus 28-án, leánya, Margaretha szeptemberben halt meg a járványban. QGSK IV. 186–186. QGSK V. 110. 1661. június 27-én mostohaanyja, Martha Crestel is elhunyt. QGSK VI. 184.

nyomán elárvult⁵ Martin a neki eredetileg szánt egyházi pálya helyett politikaira készült, de a brassói gimnázium rektora, Petrus Mederus sikeresen beszélte le tervéről, egyúttal azt tanácsolta, hogy ha megfelelő alkalom adódik, külföldön is folytasson tanulmányokat.⁶ Martin Hermann 1662-ben indult nyugati peregrinációra. 1664-ben beiratkozott az altdorfi egyetemre, majd 1667 őszén Itáliába ment, ahol a padovai egyetem hallgatója lett. Hermann – talán a pályaválasztási dilemma huszáros megoldásaként – mindkét intézményben orvoslást tanult. Arról is tudomásunk van, hogy Padovában több egyetemi tisztséget is betöltött: a német „artisták” könyvtárának helyettes könyvtárosa, a német „artisták” tanácsnoka, illetve egészen rövid ideig talán a lombard nemzet tanácsnoka is volt. 1668. augusztus 20-án doktorált filozófiából és orvostudományból.⁷ Az a tény is érdeklődésre tarthat számot, hogy 1668 márciusától a román bojárral és történetíróval, Constantin Cantacuzinóval (1640–1716) lakott egy szálláson.⁸ Hermann később állítólag Hollandiában, Franciaországban és Angliában is járt, és csak 1669 őszén tért végleg haza.

Hermann és kortársai peregrinációs szokásait vizsgálva kiderült, hogy az 1660-as évek erdélyi szász diákjai már nem egy-három évet töltöttek külföldön, mint a XVII. század első felének átlagos erdélyi peregrinusa, hanem jóval hosszabb időt. Hermann például hét évet, és ez generációjában egyáltalán nem számít kivételesnek. A hosszú távollét miatt nem volt ritka, hogy a külföldi tanulmányok alatt hazalátogattak, olyan is akadt, például Lorenz Töppelt, aki a véglegesnek szánt hazatérés után újra elindult Nyugatra. Néhányan nem is tértek vissza szülőhazájukba, mint a brassói Paul Francisci (1643–1709), aki altdorfi tanulmányai után Nürnberg-től nem messze kezdett orvosként praktizálni.⁹ Az egyetemi képzésben való részvételük is megváltozott. Ha nem szűnik is meg a teológia egyeduralma, de egyre többen folytattak jogi és orvosi tanulmányokat. Sok disszertáció látott napvilágot nyomtatásban is, és egyre többen szereztek tudományos fokozatot. Altdorf és Pa-

⁶ Megmaradt Hermann egy 1660 őszi írott levele, illetve mentorának, Petrus Mederusnak erre 1660. december 9-én kelt válasza. Mederus egyetért abban a fiatal Hermannal, hogy kevés az igazán alkalmas politikus, ám a politikai pálya hányattatásai és a konkrét helyzet miatt (Michael Hermann, Martin bátyja ebben az időben Brassóban futott be tisztviselői karriert) inkább az egyházi hivatást javasolja. GROSS, 1890. 574–578. (Egészen ritka, hogy ilyen forrásunk legyen egy XVII. századi erdélyi peregrinus pályaválasztásáról. Igaz, ha a szóban forgó fiatal nem árva, fel sem merül a kérdés, mert a szülők döntenek. Kérdés, hogy a gyám ebben az esetben mennyire szól bele a választásba.)

⁷ „Artista” = A korabeli szóhasználatban egy egyetem „artes” karának (Padova esetében egy különálló egyetemnek) hallgatója. Hermann egyetemi tanulmányaira, működésére vonatkozó adatok: VERESS, 1915. 132., 280–281., 294.; ROSSETTI, 1968. 153. Bár a Veress által használt padovai levéltári anyag jelentős része azóta nyomtatásban is napvilágot látott, Magyarországon azonban nem hozzáférhető.

⁸ Mind a ketten egy Virginia Romana nevű szállásadónál laktak. Cantacuzino 1665 és 1667 között Isztambulban tanult, majd 1667. szeptember 17-én iratkozott be a padovai egyetemre, azaz mindössze öt nappal később, mint Hermann. ROSSETTI, 1968. 148. 152–154. Rossetti tanulmányában azt is feltételezi, hogy ismeretségük alapja Hermann román nyelvismerete volt. (Ezt sem kizárni, sem igazolni nem sikerült. Az erdélyi szászoknál, különösen a brassóiaknál valóban nem volt ritka a román nyelvtudás. A szebeni Valentin Frankról például biztosan tudjuk, hogy sok más nyelv mellett románul is kitűnően beszélt, sőt Ovidius néhány versét románra fordította.)

⁹ Paul Francisci, az azonos nevű brassói lelkész fia 1665-ben iratkozott be a strassburgi, 1669-ben az altdorfi egyetemre, teológiát, majd orvostudományt tanult. Tanulmányai befejeztével 1676-tól Bayreuth-Ansbach Ögrófság Wunsiedel nevű kisvárosában lett orvos. Robert Offner feltételezi, hogy azért, mert „végzésének” idejére kortársai – leveleink szereplői – elfoglalták az összes erdélyi orvosi állást. HUTTMANN, 2000. 29.; OFFNER, 2006. 153–155., 158–159.

dova pedig ennek a módosult irányú és súlypontú szász peregrinációnak fontos álmomása lesz.

Hermann levelei bemutatják az erdélyi szász peregrinusoknak azt a generációját, amely jelentős mértékben hozzájárult a peregrinációs szokások megváltozásához. Az altdorfi és padovai orvostársadalom krémje – a tanárok – mellett ugyanis elsősorban ők, az 1660-as évek erdélyi (főleg szász) peregrinusai, Bethlen Miklós kortársai a misszilisek főszereplői. (Gyakran bizony az erdélyi peregrinusokat mindenhová árnyékként követő tartozások kapcsán.) Kiemelhetők közülük az alábbiak: Tobias Fleischer, a szebeni királybíró fia, később szenátor; Johann Gündisch evangélikus lelkész; Pétsi András későbbi szebeni és kolozsvári városi orvos; Constantinus Fabricius, a Martin Hermann előtti brassói orvos; Lukas Hermann, 1691-től az erdélyi evangélikusok püspöke; Valentin Frank későbbi szebeni királybíró, költő, történetíró;¹⁰ Lorenz Töppelt jogtudós, történetíró. Frank és Töppelt 1667-ben, illetve 1696-ban megjelent könyvével hozzájárultak ahhoz, hogy az erdélyi szászokat jobban megismerjék Európában. Franknak ezenfelül a Habsburg hatalom alá került Erdélyben politikusként is, művészetpártolóként is jelentős szerep jutott.

A levelek az utalások néha lapidáris tömörsége ellenére a generáció műveltségéről is sokat elárulnak. Töppelt Johann Michael Dilherről a németországi evangélikusok belviszállyára vonatkozóan kért információkat és nyomtatványokat. Lukas Hermann neve egy térképrajzoló adósságával kapcsolatban került elő. Pétsi András és a levélíró Martin Hermann pedig láthatóan erősen érdeklődtek az alkímia iránt.¹¹ Hermann több konkrét művet is említ Volkamerrel folytatott levelezésében, egyik levelében pedig alkímiai jelek használatával egy bizalmas receptet is leír. Nagyon úgy tűnik, hogy ez nem egyszerűen egy rózsakeresztes színezetű vonzódás, hanem mind Pétsi, mind Hermann a kor németországi egyetemein divatos, az orvoslásban a kémiai ismeretek elsődlegességét hirdető jatrokémiai irányzat híve volt.¹²

Remélem, hogy az az összefüggésrendszer, amely az alábbi levelekből kibontakozik, jelentősen hozzájárul majd a XVII. századi erdélyi peregrinációról és az erdélyi szász értelmiség világáról alkotott magyarországi kép módosulásához.

¹⁰ Valentin Frank Lukas Hermannal együtt íratkozott be 1665. június 28-án az altdorfi egyetemre. STEINMEYER, 1912. I. 347. További érdekes adalék, hogy Frank 1666-os altdorfi disputációjához (RMK III. No. 2501.) Martin Hermann írt üdvözlő verset.

¹¹ A magyarországi magyar alkímiáról összefoglalóan: MÓRA, 2003., illetve a téma először 1928-ban megjelent, ám erősen mozaikszerű alapműve: SZATHMÁRY, 1986

¹² A jatrokémiai iskoláról és kritikájáról: DEMKÓ, 1892. 346–352.; PÁRKÁNYI, 1913. 33–35.; SPIELMANN, 1977. 99.

Források¹³

1.

Johann Michael Dilherr Lorenz Töppeltnek

Weissenburg, 1664. április 17.

(egykorú másolat)

1. Örül, hogy barátja épségben hazaért, de fájlatja, hogy annak hazája barbárságba süllyedt. Mégsem javasolja Töppeltnek szülőföldje elhagyását, hiszen hogyan is javulhatna a helyzet, ha minden derék ember elmenekül, vagy önként száműzetésbe vonul. Töppelt tudta, mivel tartozik hazájának. – 2. A törökellenes háború egész Németországot annyira kimeríti és fenyegeti, hogy még a legképzettebb elméknek sem marad hely. A nürnbergiek már csaknem elsorvadnak a várakozásban. Tartson ki, Isten egyszer ennek a háborúnak is véget vet. – 3. A wittenbergiek és a rintelniek közötti ellentét újabb és újabb vitairatokat szül, amelyekből már annyi van, hogy bajosan tudja ezeket neki olyan messzire elküldeni. Talán könnyebben lecsendesíthető lenne a vita, ha mind a rintelniek, mind a marburgiak kitaranának álláspontjuk mellett. A „testvér” elnevezéssel többféleképpen is visszaélnék, amint egykor Szent Ágoston még Donatus híveit sem habozott testvéreinek nevezni. – 4. Ő maga már két hete nincsen könyközelben, ugyanis a weissenburgi fürdőben időzik.

Laurentio Toppeltino Johann Michael Dilherr¹⁴

Spectabilis et optime, nobilis et praeclarissime vir, amice charissime! [1.] Salvum te in patriam rediisse gaudeo, ast eam vidisse barbariae indutam doleo, non te sua-

¹³ Hermann minden alább közölt levele erősen kurzív, saját kezű. Egy 1665. február 10-én bátyjának, Michaelnek küldött levélből pedig – amelyet Julius Gross publikált 1890-ben – kiderül, hogy Martin Hermann altdorfi tartózkodása alatt a Julianus-naptárat használta. GROSS, 1890. 579. Ezt a szokást a peregrináció alatt vette fel, hiszen Erdélyben már a XVI. század végétől általánosan a Gergely-naptárat alkalmazták. Nagyon valószínű tehát, hogy az alábbi leveleket is mind a Julianus-naptár szerint keltezte, és mivel Volkamernek küldte őket, még csak ki sem emelte a tényt a *styli veteris* kifejezéssel.

¹⁴ Dilherr, Johann Michael (Themar, 1604. október 14.–Nürnberg, 1669. április 8.) evangélikus teológus. A lipcei, a wittenbergi és az altdorfi egyetemen folytatott tanulmányokat követően 1629-től Jénában tanult. 1631-ben ugyanitt a retorika-, majd 1634-ben a történettudomány és a poétika, végül 1640-ben a teológia professzora lett. 1642-ben Nürnbergbe hívták, ahol az Ágdiengymnasium rektoraként, 1646-tól pedig a Szent Sebald plébánia vezető lelkészeként működött. Nürnbergi egyházszervezői, reformeri tevékenységén kívül egyházi énekek szerzőjeként is ismert. BKK I. 1303–1304. (columna) Töppelt, Lorenz – Toppeltinus, Laurentius (Medgyes, 1640–41–Brassó, 1670. április 23.) jogtudós, történetíró. Előbb valószínűleg Gyulafehérvárott tanult, majd 1659. június 30-án iratkozott be az altdorfi egyetemre. 1661. június 10-én a padovai egyetem jogi karának diákja lett, ahol több tisztséget is betöltött: 1661. december 16-tól a „német” jogászok egyetemi nemzetének (*Natio Germanica iuristarum*) könyvtárosa. 1662. április 17-től a jogi kar magyar tanácsnoka. 1662. október 30. és 1663. március 17. között a „német” jogászok *syndicusa*. 1663 tavaszán rövid ideig Rómában tartózkodott. Első peregrinációja – e forrás alapján – 1664-ben ért véget, de hamarosan Andreas Fleischer szebeni királybíró fiának, Tobias Fleischernek *ephorus*aként ismét elhagyta Erdélyt, hogy neveltjével együtt tanulmányokat folytasson Németországban és Franciaországban. 1667-ben Orléans-ban jogi doktortust szerzett, és még ebben az évben Lyonban *Origines et occasus Transylvanorum...* címmel könyvet jelentetett meg Erdély – különösen a szászok – történetéről (RMK III. No. 2391.), amelynek

deo, ut eam taedio et impatientia vectus deferas.¹⁵ Qui enim respirare, et paulatim ad frugem redire potuerit, si reliquiae virorum bonorum et sapientum¹ [!] fugiant, aut sponte exulatum abeant? Nosti quod patriae debeamus. Et si vel corpore exeamus, attamen, si boni cives ac honorandi viri esse volumus, patriam semper animo gestare nostro debemus. [2.] Praeterea bellum hoc anti-Turcicum universam Germaniam adeo infestat et exhaurit, ut viris vel doctissimis vix locus aliquis relinquatur. Ipsi huius reipublicae beneficiarii¹⁶ exspectatione inani fere contabescunt. Quocirca durato et temet rebus servato secundis, o posse haud leviora! Dabit Deus his quoque finem.

[3.] Controversia inter Wittenbergenses et Rintelenses subinde novos parit commentarios, qui adeo excrescunt, ut difficulter ad oras tam longinquas transmitti possint. Forsan facilius controversia haec sopiri posset, cum et Rintelenses et Marpurgenses in contradictione constanter perstiterint.¹⁷ Adpellatio autem fratris non uno modo usurpatur, cum sanctus Augustinus et Donatistes vocare frater non

középpontjába az eredetkérdést állította, és a XVII. századi erdélyi szász történetírók többségéhez hasonlóan (ráadásul az Andreamum szövegének kozmetikázásától sem visszariadva) a dák-géta-gót-szász kontinuitás elmélete mellett tette le voksát. 1668-ban tért haza végleg, azonban neveltje miatt konfliktusba került korábbi patronusával, Andreas Fleischer szebeni királybíróval. Fleischer a korábban Töppeltnak ígért menyasszonyt saját fiához adta, majd megbízta Matthias Milest Töppelt *Origines*ének kritikájával, és elintézte, hogy az író a cáfolat nyilvános felolvasásán ne adhasson érdemi választ a vádakra. A megalázott Töppelt részt vett az Andreas Fleischer elleni, 1669-es, sikertelen szervezkedésben, és ennek kudarca után 1670-ben, Brassóban váratlanul meghalt, egyesek szerint maga keverte méreggel öngyilkos lett. CFLO II. 144–168. (A 147–167. oldalon Töppelt Miles vádjaira megfogalmazott apológiájának szövege.) STEINMEYER, 1912. I. 320. (altdorfi beíratkozása); TRAUSSCHULLER III. 400–406.; SZINYEI XIV. 474–475. (Szinyei tévedése nyomán terjedt el adat, miszerint Töppeltinus a Fleischer elleni szervezkedés kudarca után börtönbe került volna. A dévai fogságot valójában maga Fleischer szenvedte el a vádaknak kezdetben helyt adó Apafi Mihály parancsára 1669. október 10. és november 19. között.); QGSK V. 112. (Töppelt halála); VERESS, 1915. 130–131. 280.; SZABÓ-TONK, 1992. 150.; Történetírói munkásságáról: SZEGEDI, 2004. 276–285. Művei: RMK III. No. 2135. No. 2391. No. 2396. No. 4280.; Épp a levél szerzője, Johann Michael Dilherr, illetve Johann Georg Volkamer bíztatták Töppeltet az *Origines* megírására. Erről *Apológiájában* vall: CFLO II. 150–151.

¹⁵ Utalás a Magyarországon 1663–1664-ben zajló, a vasvári békével lezáruló török háborúra.

¹ Helyesen: sapientium

¹⁶ A beneficiarius szó itt vsz. egyszerűen „alattvaló” jelentésben.

¹⁷ Wittenberg (D), Rinteln (D), Marburg (D) A levélben említett hitvitát a kálvinista VI. Wilhelm hessen-kasseli tartománygróf kezdeményezésére rendeztek 1661 júliusában, Kasselban, az 1621-ben alapított kis rintelni egyetem két evangélikus (Wilhelm korábbi személycseréi nyomán a protestáns uniót támogató) teológusa – Peter Musäus és Johannes Henichen –, illetve a marburgi egyetem két református hittudósa – Sebastian Curtius és Johannes Hein – között. A hitvita során dogmatikai megegyezésre nem törekedtek, csupán megállapították, hogy a keresztény hit alapját nem érintik a két felekezet tanításának különbségei. Míg a református oldal pozitívan fogadta a hitvita röpiratban is megjelentetett következtetését, addig a wittenbergi teológusok által képviselt lutheránus ortodoxia álláspontja erősen elutasító volt, és a kritikát a hitvitában részt vevő teológusok személyére is kiterjesztették. A későbbi publicisztikai harc legjelentősebb frontját az irénista rintelniek és a merevebb wittenbergiek összeütközése képezte. Utóbbiak nézeteik igazolására igyekeztek a lutheránus világ minden pontjáról támogatást szerezni, így 1662-ben a szebeni gyülekezetnek is levelet írtak, mellékelve e tárgyban kiadott saját röpiratukat és más, a hitvitához kapcsolódó iratokat. A szebeniek az ügyet 1663 végén (I.) Lukás Hermann püspök és a zsinat elé terjesztették. A levélre a zsinat megbízásából Petrus Mederus brassói lelkész, a barcasági káptalan dékánja írt választ, és ebben egyértelműen a wittenbergieknek az uniós törekvéseket elítélő álláspontját támogatta. Dilherr levele arra utal, hogy az erdélyi szászokat a zsinat után is erősen foglalkoztatta a kasseli hitvita. TR XXII. 71–72. XXIX. 218–220. Az erdélyi vonatkozásokról: QGSK VIII-2. 356–358.; TRAUSSCHULLER, II. 403–404.

dubitarit,¹⁸ [4.] sed haec obiter; cum jam per aliquot septimanas ab omni librorum praesidio abim, uteor balneis Wisenburgensibus.¹⁹ Valeat N. C. vestra ex voto et observantissime salutem par magnorum virorum, ad quos antehac litteras exaravi. Datum Weisseburgi 17. junii 1664.

N. C. vestrae addictissimus Johann Michael Dillherr

2.

Martin Hermann Johann Georg Volkamernek

Altdorf, 1666. november 5.

1. Már régóta beszélni akar veled, ám erre nem jutott elég ideje. – 2. Köszönettel visszaküldi a Volkamer által kölcsönadott könyvet, habár nem volt annyi ideje, hogy azt lemásolja. Nem kételkedik abban, hogy miután visszatért, Volkamer ismét kölcsönadja neki. – 3. Hírek: Töppelt épségben megérkezett Eperjesre, és biztos abban, hogy már egy hét múlva személyesen is találkozhatnak. Nem kétféle, hogy azt a pénzt is megkapja majd Töppeltől, amelyet Volkamer adott neki kölcsön. – 4. Sietni fog, hogy minél hamarabb visszatérjen.²⁰

Vir nobilissime, excellentissime patrone summe, fautor honorande, servitiorum meorum paratissimam semper oblationem^{II}

[1.] Licet ex animo colloquium cum tua excellentia instituere voluerim, tamen id temporis angusti ratio non permisit, interim tamen si quid est, quod servitiis meis praestare possim, saltem mandet excellentia vestra, et habebit me paratissimum. [2.] Librum ab excellentia vestra mihi transmissum (licet mihi non tantum fuerit temporis, ut describere potuerim) transmittam, pro quo tantas, quas animo concipere possum, refero grates, non dubitans, quin post meum reditum m[ihi] excellentia vestra communicaturus^{III} sit rursus. [3.] De novitate rerum non aliud, quam quod dominus Topeltinus salvus et incolumis Epperis[inum]²¹ devenerit, quem spatio 7 dierum manibus excipere pro certo mihi persuasum habeo, non dubito, quin etiam pecuniam illam a vestra excellentia conterraneo meo concessam sim accepturus. [4.] Interim maturabo, quam citissime fieri poterit, reditum. His vale, patrone optime, tuumque amare persevera. Raptim Altorfii²² anno 1666 die 5. novembris

¹⁸ Dillherr itt arra a vallási küzdelemre utal, amely az V. század eleji Észak-Afrikában folyt Szent Ágoston (354–430) hippói püspök, illetve Donatus (mh. 355 körül) néhai numidiai püspök követői (*Donatistes*) között. A Donatus előtti időkre visszavezethető helyi egyházszakadás oka a donatistáknak az a radikális nézete volt, amely szerint az egyház nem pusztán az isteni kegyelem, hanem az egyháztagok szentsége, feddhetetlen életvitele által válik szentté. (A keresztényüldözések korának egyházi tisztaságát tekintették eszményüknek.) Augustinus a donatistákkal szembeni vitában mindig felebaráti mérsékletre intett.

¹⁹ Weissenburg (D), kisváros Franken régióban, Nürnbergtól délre.

²⁰ Úgy tűnik, hogy Hermann Eperjesen akart találkozni Töppelvel, vagy legalábbis elindult kelet felé.

^{II} A lap sérülése miatt a levélben néhány szó csonka. A szögletes zárójelbe tett betűk kiegészítések.

^{III} communicaturumból javítva

²¹ Eperjes (Sáros vm., ma: Prešov, SK)

²² Altdorf (D), kisváros Nürnbergtól keletre. A Joachim Camerarius kezdeményezésére alapított, 1578-ban császári privilégiumot nyert akadémiát – amely tulajdonképpen Nürnberg főiskolája volt – 1622-ben emelték egyetemi rangra. TR II. 327–329. A magyarországi és erdélyi peregrinusok itteni jelenlé-

Excellentiae vestrae studiosissimus: Martinus Herrmannus²³ manu propria

[Címzés:] Viro nobilissimo, excellentissimo amplissimo domino Johanni Georgio Volckamero²⁴ medicinae doctori, celeberrimo (titulus) etc. domino et amico parentis loco venerando, colendo [barna viaszba nyomott gyűrűs pecsét, papír alátéttel] HJ Schulz²⁵ de beh....: [?] de.^{IV}

te éppen a XVII. század második felében volt a legerősebb, a diákságon belüli arányuk az 1650 és 1674 közötti időszakban elérte a 3,8%-ot, és ennek csaknem felét, 47 főt, az Erdélyi Fejedelemségből érkezettek tették ki. Az egyetem vonzerejében a képzés magas színvonalán kívül (amelyet az orvosi kar esetében az 1626-ban alapított botanikus kert, és az 1650-ben felavatott *theatrum anatomicum* jelez) döntő jelentősége volt a város földrajzi fekvésének: Altdorf – Frankfurt an der Oderhez hasonlóan – köztes állomásként szolgált a Nyugat-Európa más egyetemeire induló magyar peregrinusok számára. VARGA, 1994. 1–6. (Az egyetemi anyakönyvek magyar vonatkozású bejegyzéseinek kigyűjtésével.), illetve újabban: MÁHRLE, 2006.

²³ Hermann, Martin (Brassó, 1643. október 15.–Brassó, 1692. március 24.) orvos. A tekintélyes Michael Hermann (1602–1660) brassói bíró és fejedelmi tanácsos fia. Középiskolai tanulmányait Brassóban végezte. 1662-ben indult nyugati peregrinációra. 1664. december 19-én beiratkozott az altdorfi egyetemre, ahol 1666-ban köszöntő verse jelent meg. Altdorfból ismeretei bővítésére Itáliába ment, és 1667. szeptember 12-én beiratkozott a „német artisták” közé. 1668. augusztus 20-án doktorált filozófiából és orvostudományból. Később állítólag Hollandiában, Franciaországban és Angliában is járt. (1669. május 14-én biztosan Altdorfban volt, bejegyezte magát Johann Georg Rötenbeck emlékkönyvébe.) 1669. szeptember 7-i hazatérte után 1670 és 1692 között Brassó város rendes orvosa (*physicus*), emellett 1681-től városi szenátor volt. 1681-ben és 1682-ben adószedő, 1682-ben és 1686-ban városa országgyűlési követe. QGSK VI. (Petrus Mederus kalendáriumából a születés időpontja.); GROSS, 1890. 602–603. (említi a XVIII. század végén még meglévő *album amicorum*át); TRAUSSCH-SCHULLER IV. 195. (Hermann itt 1643. augusztus 25-i születési dátummal.); GUSBETH, 1884. 63. 81.; STEINMEYER, 1912. I. 345., II. 284.) VERESS, 1915. 132. 281–282.; STENNER, 1916. 65.; SZABÓ-TONK, 1992. 168–169.

²⁴ Volkamer, Johann Georg, V. (Nürnberg, 1616. június 9.–Nürnberg, 1693. május 17.) orvos. A Volkamer von Kirchensittenbach nürnbergi patricius család tagja. 1633-ban, Jénában tanult fizikát és matematikát, de ez év szeptember 24-én immatrikulált Altdorfban is. 1636-tól, Altdorfban id. Caspar Hofmann irányításával orvostudományt tanult. 1638 és 1641 között Padovában élt és tanult, egy évig a *Natio Germanica artistarum* könyvtárosa is volt. 1641-ben rövid időre visszatért Altdorfba, *De febre ephemera* címmel értekezést jelenttetett meg, majd Itáliában és Franciaországban tett tanulmányutat. (Nápolyban Marcaurelio Severino, a híres sebész tanítványa volt.) 1642-ben visszatért Nürnbergbe, és 1643-ban Altdorfban az orvostudomány doktorává avatták. Ezt követően belépett a nürnbergi orvosok testületébe (a *Collegium medicum* az egészségügygel foglalkozó városi hatóságot is jelentette), amelynek 1664 után többször is dékánja volt. 1646-tól „Helianthus” írói névvel rövid ideig a *Pegniescher Blumenorden* nevű költészeti akadémia aktív tagja volt. Nagy megbecsülésnek örvendett. 1676-tól haláláig a Német Természetkutatók Társaságának (*Deutsche Akademie der Naturforscher* – alap. 1652) tagja, 1686-tól elnöke. 1686-ban császári udvari orvossá és tanácsossá is kinevezték, és az uralkodó palotagrófi címmel a birodalmi főnemesség soraiba emelte. Az orvostudomány mellett mechanikával és optikával is foglalkozott. Számos orvosi tárgyú munkát, sőt egy alkímiai művet is hátrahagyott. (*Examen alchymisticum*, 1676). STEINMEYER, 1912. I. 224.; WN IV. 121–125. VIII. 364–365.; ADB XL. 225.; BLÄ V. 796.

²⁵ Talán Scholz-Scultetus, Johann (Nürnberg, 1621. augusztus 7.–Nürnberg, 1680. február 13.) orvos. Az altdorfi egyetemen tanult, 1648-ban ugyanott magiszter, majd 1652-ben a lépelzáródásról tartott disputációjával az orvostudomány doktora lett. Még ebben az évben felvették Nürnberg város orvosi testületébe. A *Deutsche Akademie der Naturforscher* tagjaként rendszeresen közölt cikkeket a társaság folyóiratában. 1667-ben bővítve kiadta Minderer könyvét a hadi orvoslásról. Lefordította németre Johann de Vigo sebészeti tárgyú munkáját. Több saját orvosi és növényzeti könyvet is megjelentetett. WN III. 664–665. BLÄ V. 127.

^{IV} A családnév kivételével a megjegyzés olvasata bizonytalan, talán a kézbesítőre utal. Az elején HJ-t lehet esetleg ligatúrás HD-nek olvasni, két „de” között pedig egy végén kettősponttal rövidített, német karakterekkel írt, javított szó áll: behwege[n] [?]

3.

Martin Hermann Johann Georg Volkamernek

Altdorf, 1667. január 25.

1. Elnézést kér, hogy olyan sokáig nem írt. A késlekedés oka: egy barátja azt ígérte neki, hogy Bécsből levelet küld egy tinktúra mintájával, és ezt szeretne volna Volkamerrel is megosztani. Ebből ugyan a mai napig nem kapott semmit, de biztosra veszi, hogy hamarosan teljesül a kívánsága. – 2. Németül leírja azt a receptet, amelyet Bécsben kapott a bölcsek higanyáról, majd pedig latinul azt, hogyan lehet ebből orvosságot készíteni. – 3. Visszatért-e már ura engedelmességére Volkamer szökevény szolgája? – 4. Érdeklí, hogy mi a véleménye az „égi higany” és az orvosság közötti receptjéről. – 5. Kéri, hogy minél hamarabb küldje át neki orvosi jegyzeteit. – 6. Elnézését kéri, hogy annyi elfoglaltsága között levelével feltartotta.

Vir excellentissime, nobilissime, amplissime domine doctor Volcamere, fautor et patrone aetatem colende, servitorum meorum paratissimum semper oblationem²⁶

[1.] Haud promissi me cepit oblivio, patrone summe, licet paulatum^v [!] calamo feriatum, nihil ad te dederim litterarum, veniam tuam me facile impetraturum persuasum mihi habeo, siquidem quod differtur non aufertur, differre autem volui, spe fretus me iuxta promissum mei cuiusdam intimi Vienna²⁷ litteras cum particula quadam tincturae alicuius accepturum, cuius te vir excellentissime, patrone summe participem reddere mihi erat animo, cuius^{vi} licet ad hoc usque tempus nihil acceperim, tamen me voti brevi compotem futurum procerto persuasum mihi habeo. [2.] Descriptio vero [mercurii] universalis mihi Viennae communicati haec est, quam germanica idiomate lubet proferre, ut mentem meam eo clarius intelligere valeas.

Recipe [sal armoniacum, sal nitrum]²⁸ undt Feüer bestendige lapides, alß Kißellstein so schwartze Adern haben, undt andere Stein, worinen daß Äterische [oxy-

²⁶ Itt szeretnék köszönetet mondani Magyar Lászlónak, hogy az alkímiai jelek, és általában az alkímia szakirodalmában eligazított. Az alkímiai jelek feloldásához a következő kézikönyveket használtam: GESSMANN, 1900. és GETTINGS, 1981.

^v Helyesen: paulatim

²⁷ Bécs (Wien, A)

^{vi} A szó a margóról beszúrva

²⁸ sal armoniacum = ammóniumklorid (NH₄SO₄), sal nitrum = káliumnitrát (KNO₃) SZATHMÁRY, 1986. 537. Az alábbiakban a recept szövegének általam javasolt szabad fordítását adom: „Vég (1) ammóniumkloridot és káliumnitrátot, továbbá (2) tüzet tartalmazó köveket, például fekete ereszű kovakövet, végül (3) olyan követ, amelyben az éterikus oxigén gyakran benne rejlik, mindezeket egyenlő súlyban, keverd össze őket, és égesd előbb enyhe majd erős lánggal. A tüzet (a keverék) mágneses erővel magához vonzza, és a kétféle só olyan lesz, mint a tűzbe tett viasz. Ezt a szublimálást ismételd ötször vagy hatszor, és így az olajos mágnesesség egyre tüzesebb lesz, és a végén egy fehér szublimátumot kapsz, amely fehér jégként csapódik le az üvegen, és ez nem más, mint a higany lelke. Az eredményt salétromsavba dobva a sav megtisztítja a korróziótól, életteleenné teszi, és egyfajta édes oldószerre változtatja, amelyet aztán arany, ezüst, réz és más fémek esetében lehet alkalmazni. (Ezt maga is tanúsítja, mert jelen volt.) Ha az ember a higany lelkét meg akarja kétszerezni, desztillált ecetben feloldhatja; az ecet feloldja az élő higanyt, és az oldatot szilárd káliumnitrátra öntve az illékony szilárd lesz, a szilárd pedig épp ellenkezőleg: illékony. / Az orvosság pedig a következő: Vég egy lat aranyat és négy lat higanyt, készíts belőle foncsort, önts hozzá három ujnyi jól

gen] heuffig verborgen, vermisch alle 3 gleiches Gewichts, so wirdt erstlich lento, dann forti igne vi magnetica daß Feuer an sich gezogen, und sein diese beyde [sallia] gleich wie ein Wachß, was man darinnen trachht, daß wirdt darin gesehen, dieses Sublimern repetier 5 oder 6 mahl, so wird der olarische Magnetie mehr und mehr feureriger und bekombst^{VII} auff der letzte ein weisn Sublimat, welcher sich am Glaß anlegt als ein gefrorenes Eiß, welches der Philosoporum [mercurius]²⁹ ist, denselben in ein [aquam fortem]³⁰ geworffen benembt demselben allein Corosio, und todet es, benembt ihm sein Corrosio, undt verwandelt es in ein süßes Menstrum (quod me praesente factum) mit welchem hernach auff [aurum] undt [argentum] und Kupfer [?] auch auff andere Metallen khan verfahren werden. Wenn man diesen obgeschriebenen [mercurium] philosophorum duplicciren will, khan man ihn mit [aceto destillato] solvieren, welcher der vegetabilische [mercurius] ist, resolviert, und auff ein figiertes [sal nitrum] fixum gegoßen et volatile fit fixum, fixum e contra volatile.

Medicina vero hoc est:

Recipe 1 lot³¹ [auri] 4 lot [mercurii], fiat amalgama,³² superinfunde oleum [vitrioli] optime rectificati, ad eminentiam trium digitorum, destilla^{VIII}, hanc destillationem 6 vel septies repete, semper novum oleum [vitrioli]³³ affundendo, exime massa, impone crucibulo, fac ignire, nota bene: sed ne fluat, [aurum] non fixum evaporabit, residuum in fundo est medicina, et sic [mercurio] mediante [aurum] et e contra [auro] mediante [mercurius] et oleo [vitrioli] quod fuit instar vinculi in medicinam perfectissimam est transmutatus.^{IX} Valet in morbo Gallico³⁴ praecipue, et in aliis multis incurabilibus morbis. Mediante hac medicina quidam mihi intimus, arthritide vaga laborans, cuius rei quam plurimi mihi testimonium praebuerunt, feliciter curatus est. [3.] Quid tuus, vir excellentissime, servus fugitivus agat, utrum se obedientem praestiterit, lubens scirem, [4.] de meo philosophico [mercurio] ut et medicina, ut tuum mihi aperies iudicium, est quod obnixè rogo. [5.] Caeterum, ut mihi notata tua medica ad breve tempus transmittere haud dedigneris, est quod

tisztított tömény kénsavat, desztilláld és ezt a desztillációt mindig új kénsavat hozzátöltve hatszor vagy hétszer ismételd meg. Vedd ki a masszát, tedd olvasztótégelybe, gyűjts meg (de vigyázz, hogy ne folyjon) a nem szilárd arany el fog párologni, és ami a tégely fenekén marad, az lesz az orvosság, és ilyen módon a higany felhasználásával az arany illetve fordítva: az arany és a kötőanyag szerepét játszó kénsav felhasználásával a higany tökéletes orvossággá alakul át. Különösen a szifilisz ellen hatásos, (ám) emellett más gyógyíthatatlan betegségekben is. Egy bizalmas ismerősét ez a gyógyszer sokak tanúbizonysága szerint kigyógyította súlyos köszvényéből”

^{VII} Utána áthúzva: „ä”

²⁹ mercurius philosophorum = alkímiai fogalom. A minden anyagban jelen lévő láthatatlan vagy más-képpen égi (a közönséges higanytól eltérő) higany neve, amelyet gyakran emlegetnek a higany lelkeként is. SZATHMÁRY, 1986. 530.

³⁰ aqua fortis = salétromsav (HNO₃). Az alkímiai jel olvasata némileg bizonytalan, lehet esetleg királyvíz (*aqua regis*) is. SZATHMÁRY, 1986. 512.

³¹ Németül *Loth*, latinul *lot(h)o* vagy *semiuncia*, magyarul *lat* vagy *lot*. Régi súlymérték, nagysága területenként változik, hozzávetőleg 1,4 és 1,95 dekagramm között mozog. BOGDÁN, 1991. 624.

³² amalgama = a fémek oldata higanyban, azaz foncsor. SZATHMÁRY, 1986. 511.

^{VIII} A szó javított, eredetileg talán: „In...”

³³ oleum vitrioli = tömény kénsav (H₂SO₄). SZATHMÁRY, 1986. 533.

^{IX} *sunt transmutatum*ból javítva

³⁴ morbus gallicus = szifilisz, vérbaj

humillime peto. [6.] Ignosce quaero, patrone summe, his meis litteris, quod te saliis negotiis abunde obstructum molestare audeam, confidentia me intenta, ut ad te, veluti ad anchoram sacram confugere non diffidiam, tanta enim tua in me sunt beneficia, ut me non amplius meum, sed tuum esse sentiam. Interim prolixitati, patrone summe, ignosce, cum tota tua familia salve, tuoque, qui tibi semper obstructus, fave. Altorfii, anno 1667. die 25. ianuarii

Tuae nobilissimae excellentiae officiosissimus: Martinus Herrmannus eques Transylvanus³⁵ manu propria

[Címzés:] Viro excellentissimo, nobilissimo et experientissimo, domino Johanni Georgio Volcamero, medicinae doctori spectatissimo, reipublicae Noribergensis³⁶ physico seniori meritissimo, practico ibidem felicissimo etc. domino et patrono aetatem colendo

[Barna viaszba nyomott gyűrűspecst, papír alátéttel.]

4.

Martin Hermann Johann Georg Volkamernek

Altdorf, 1667. február 12.

1. A levél kézbesítőjének, Valentin Franknak feltett szándéka, hogy hazalátogat. Mivel kezes, nem tartaná helyesnek, hogy a kölcsönt adó Volkamer tudta nélkül keljen útra. Hermann arra kéri Volkamert, hogy ne gördítsen akadályt Frank hazatérése elé. – 2. A Hermann földijeinek kölcsönadott pénz húsvétra, vagy legkésőbb pünkösdre bizonyosan megérkezik, különösen mivel Frank mint kezes továbbra is sürgeti majd az ügyet – 3. Két nappal korábban szolgájával átküldött Volkamernek egy levelet az univerzális oldószer leírásával, kéri erről a véleményét.

Nobilissime, excellentissime, amplissime domine doctor Volcamere, fautor et patrono aetatem colende, servitorum meorum paratissimam semper oblationem

[1.] Ostensor harum, nobilis dominus Frank,³⁷ secum constituit patrios invisere lares, quia vero fideiussorem apud tuam agit excellentiam, inhonestum et indeco-

³⁵ Az *eques Transylvanus* (németre fordítva: Ritter) rangjelzés a padovai egyetemi iratokban is szerepel, és arra utal, hogy Hermann nem egyszerűen szász polgár volt, hanem nemes. Apja, Michael Hermann 1653. március 2-án megerősítette családjá korábban is meglévő nemességét II. Rákóczi Györggyel, és ennek jeléül címeradományt kapott. MOL F1 Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, Libri regii 29. kötet. p. 162–164.

³⁶ Nürnberg (D)

³⁷ Frank-Franck, Valentin (1643. október 20.–1697. szeptember 27.) erdélyi szász politikus, történétíró, költő. Az azonos nevű szebeni királybíró és szász ispán (mh. 1648. május 10.) fia. Előbb a nagyszombeni gimnáziumban tanult, majd 1665. június 28-án beiratkozott az altdorfi egyetemre. 1660. október 8-án tartott disputációjával elnyerte a magiszteri címet. Altdorfi tartózkodása idején – egy másik erdélyi szász történétíróhoz – Johannes Trösterhez hasonlóan kapcsolatba került az 1644-ben alapított neves nürnbergi költészeti társasággal, a *Pegnesischer Blumenorden*nel. Hazatérte után Szebenben tiszviselői pályára lépett, 1679-ben vöröstoronyi várnagy, 1682-től 1685-ig a provincia jegyzője,

rum fore sibi persuasit, si te, patrone magne, inscio iter susciperet, quare ipsi ne sis impedimento, est quod obnixè rogo. [2.] Pecuniam dominis conterraneis concessam ad festum Paschates, ad summum ad festum Pentecostes adventuram, procerto mihi persuasum habeo, praesertim vero quia supranominatus dominus Frank (tanquam fideiussor) rem urgere non cessabit; [3.] Nudius tertius per famulum meum transmissi excellentiae tuae litteras cum descriptione menstrui universalis,³⁸ de quo quod sentias, est quod obnixè rogo, ut me scire facias. In reliquo vestram excellentiam quam diutissime salvam et incolumem valere desidero. Altorffj alati ut vides calami, anno 1667. die 12. februarii

Tuae excellentiae ad officia paratissimus

Martinus Herrmannus eques Transylvanus manu propria

[Címzés:] Excellentissimo viro, nobili et experientissimo domino Johan Georgio Volcamero, medicinae doctori spectatissimo, reipublicae Noribergensis physico seniori meritissimo, practico ibidem felicissimo etc domino et patrono aetatem colendo.

[Barna viaszba nyomott felzet nélküli gyűrűspecst]

5.

Martin Hermann Johann Georg Volkamernek

Altdorf, 1667. április 1.

1. Volkamer szívességei lekötelezik, fél, hogy ezeket nem tudja méltóan meghálálni. – 2. Köszönettel visszaküldi a kölcsönkapott könyvet, amely nagy segítséget jelentett neki, a gyakorlati medicinában még nem igazán jártas orvosnak. – 3. Visszaadja Volkamer kémiai kísérleteinek leírását is, amelyekről majd személyesen mondja el véleményét. – 4. Barátja, a Volkamer házában lakó Schröder korábban kérte, hogy jelezze neki, amikor valamilyen tudományos fokozatért folytatott vita lesz. Mivel holnap nyolckor tartják Vättichnek kánon- és római jogból a licenciátusi védését, Schröder látogassa meg, és vegyen részt az eseményen.

Vir nobilissime, amplissime, excellentissime doctor Volcamer, patrone magne, fautor aetatem colende, servitorum meorum paratissimam semper oblationem.

1684-től szenátor, 1686-tól szebeni királybíró és a szászok ispánja volt. 1687. március 11-től a fejedelmi tanács tagja, tanácsosi tisztét a Gubernium kormányzása alatt is megőrizte, és érdemeire tekintettel I. Lipóttól „von Franckenstein” előnévvel nemességet nyert. Ovidiust fordított, könyvet írt a tűzijátékokról. Főműve az először 1696-ban, Szebenben, majd hamarosan több külföldi kiadásban is megjelent *Breviculus Originum Nationum et praecipuae Saxonicae in Transilvania*, amelyben a humanista szász történetírás véleményéhez visszatérve, többek között Töppeltet is cáfolva, a szászok betelepült volta mellett, és a kontinuitásemelések ellen érvelt. Munkájában a szászoknak az össznémetiséggel való vérségi és szellemi kapcsolatát hangsúlyozta. SZINYEI III. 720–721.; Kéziratban maradt műveit is felsorolva: TRAUSSCH-SCHULLER I. 339–346., IV. 118.; SZABÓ-TONK, 1992. 283.; ALBU, 2002. 166–168., 246–247. Egyetemi tanulmányairól és költészetéről: HAJEK, 1923. 1–68.; Történetírói munkásságáról: SZEGEDI, 2004. 285–292. Művei: RMK III. No. 1415, No. 1456, No. 1865, No. 1881, No. 1866, No. 1908. III, No. 2320, No. 4036, No. 4287, illetve a neki ajánlott *Rosetum Franckianum* két verziója: RMK II. No. 1455. és III. 3725.

³⁸ menstruum universale = más névvel alcahest, az általános oldószer. Az alkimisták elképzelése szerint annak a homogén anyagnak a része, amelyből egykor az összes elem létrejött. Segítségével minden betegséget meg lehet gyógyítani. SZATHMÁRY, 1986. 510.

[1.] Dum recolo memoria, quanta tua, vir nobilissime, in me fuerint beneficia, merito ingratus sim, si propensum tuum animum in me vel non agnoscam, vel agnoscens non praedicem. Ego vero agnosco et eo me tibi amplius tanto esse hoc nomine obstrictum fateor, quo minus tale^x quid a me promeritum esse scio. [2.] Transmitto librum non sine magna gratiarum actione, qui profecto tantae utilitatis, ut medico in praxi nondum probe versato, quam rectissime instar filii Ariadnis³⁹ esse possit, mecum erit vademecum, quem quanto saepius inspexero, tanto frequentius tua in me collata beneficia grata mente revolvam. [3.] Habes et processus tuos chymicos de quibus quid sentiam, coram referam. [4.] Praestantissimus dominus Schrötter,⁴⁰ qui domi tuae inhabitat, amicus singulariter dilectus, petiit, ut ipsi significem, quando futura sit disputatio inauguralis, quia vero crastina luce hora 8 dominus Vättich, juris utriusque candidatus pro licentia disputationem aggrediet,⁴¹ poterit praestantissimus dominus Schrötter (si alias tanto honore me afficere velit) me invisere, et ritui huic academico interesse, cui etiam plurimam a me salutem. Sed ne tibi prolixitati mea nimia sim taedio hic filum scriptionis abrumpo, nihil aliud rogans, quam ut tam tuis lectissimis (quis omnibus plurimam a me salutem) recte valere, et me ulterius favore tuo amplecti haud dedigneris. Altorfii Anno 1667 die 1. Aprilis styli veteris alato calamo

Excellentiae tuae subiectissimus: Martinus Herrmannus manu propria

[Címzés:] Excellentissimo viro, nobili, amplissimo et expensissimo domino Johanni Georgio Volkamero medicinae doctori, spectatissimo reipublicae Noribergensis physico seniori meritissimo, practico ibidem felicissimoque, domino et patrono aeternum colendo

[Más írással, valószínűleg a címzettével:] Hermann
[Barna viaszba nyomott, felzet nélküli gyűrűspecst]

6.

Martin Hermann Johann Georg Volkamernek

Padova, 1667. november

1. Az útra nem akar sok szót vesztegetni, hiszen az mindig fáradalmas. Épségben megérkezett Padovába. – 2. A város a tanulásra ideális, csak az az egy zavarja, hogy a helybeliek becsapják a jövevényeket. – 3. Elhatározta, hogy húsvét tájékán

^x Először hibásan „tae-t” írt, majd beszűrt egy „l”-t

³⁹ Mitológiai utalás arra a fonatra, amelyet Minósz krétai király leánya, Ariadné adott Daidalosz tanácsára Thészeuszknak, hogy kitaláljon a Minotauruszt rejtő labirintusból.

⁴⁰ Carl Schröter (Zittau, 1642. június.10.–?) Két évig Johann Georg Volkamernek praktizált Nürnbergben, 1663-ban Lipcsében tanult, majd Wittenbergben, végül Jénában, ahol 1670-ben az orvostudomány doktora lett. Már 1669-től kezdve, Zittauban orvosként praktizált. Három (I.) Johann Georg Volkamerhez írott, Zittauban kelt levele is fennmaradt a Trew gyűjteményben, ezek: 1669. április 25., 1670. augusztus 12., 1671. január 6. SCHMIDT-HERRLING, 1940. 548.

⁴¹ A szóban forgó Vättich a nürnbergi Johannes Wvttich (Wüttich) disputációjának címe: *Diatriba inauguralis iuris de primo et secundo decreto*. FEVERLEIN, 1762. 22. Valószínűleg azonos azzal a Johannes Wolffgangus Wittiggel, aki 1653. június 29-én iratkozott be az altdorfi egyetemre. STEINMEYER, 1912. I. 292.

Rómába megy, mert ott a gyakorlati orvoslás igen fejlett, kéri a tervezett útról Volkamer véleményét. – 4. Barátja, a néhai erdélyi (evangélikus) püspök fia, Lukas Hermann elhatározta, hogy hazatér, de tudatában lévén a Volkamernél tartózkodó térképrajzoló dolgának, mint kezes nem akar Volkamer tudta nélkül távozni. Lukas kérte Martin Hermannnt, hogy járjon közbe az érdekében: Volkamer ne gördítsen akadályt hazatérése elé. Valószínű, hogy Valentin Frank már az ő hazatérése előtt megadja a pénzt, ha mégsem, ő azon igyekszik majd, hogy az összeget hűsvét táján megküldjék. – 5. A levél írója kijelenti: Lukas Hermann szavahihető, anyagi helyzete pedig olyan, hogy egymaga is különösebb megerőltetés nélkül képes az összeget kifizetni. Kéri, hogy Volkamer ne akadályozza barátját elhatározásának teljesítésében, sőt inkább segítse. – 6. Küld neki egy Padovában idén kinyomtatott csataképet (metszetet). – 7. A híreket Lukas Hermann majd személyesen elmondja.

Vir nobilissime, amplissime, excellentissime domine doctor Volcamere, patrone magne, fautor aetatem colende, servitiorum meorum paratissimam semper oblationem

[1.] Cum te haud lateat, vir excellentissime, patrone colende, quanta peregrinantium sit incomoditas^{XI} [!], de itinere verba facere superfluum esse duxi, hoc unicum scribo: me salvum et incolumem Patavium⁴² appulisse, [2.] in quo omnia mihi perbella placent, locus satis amoenus, litteratorum haud exiguus est hic numerus, nec video quid studioso studendi cupido deesse possit, hoc unicum me male habet, quod cives sunt tantae fallicitatis, advenas omni modo fallentes, sed quid iurum, quaerenda pecunia primum virtus post nummos. [3.] Constitui mecum circa festum Paschates petere Roman,⁴³ quandoquidem praxis illico maxime floret, de quo proposito quid sentiat tua excellentia (ut cuius consilio hac in parte lubens uti volo) est quod humillime rogo, ut me scribere faciat. [4.] Nobilissimus dominus Lucas Herrmannus,⁴⁴ episcopi quondam Transylvanensis non degener filius, frater et amicus

^{XI} Helyesen: incommoditas

⁴² Patavium = Padova (I) Itália harmadikként (1222-ben) létrejött egyeteme. 1250-től a jogi és teológiai oktatás mellett két orvostudományi tanszék is létesült. Az orvostudomány differenciálódásával egyre több tanszék szerveződött. A XIV. század végétől sebészetet is tanítottak. Az egyetem büszkélkedhetett Európa első gyógyszerészeti tanszékével (1533), az első egyetemi botanikus kerttel (1545), és az első itáliai *theatrum anatomicum*mal (1594). A XVI–XVII. században nagy megbecsülésnek örvendett mind jogi, mind pedig orvosi képzése. Az intézmény 1399-től tulajdonképpen két egyetemre bomlott, az *Universitas Iuristarumra* (jog, teológia) és *Universitas Artistarumra*. (filozófia, retorika, orvostudomány, csillagászat). A két egyetemen belül a diákság származása szerint „nemzetekre” oszlott (nem minden nép fiainak van saját szervezete, Itálián belül pedig egy egyetemi „nemzet” egy tájegységet jelent) és ezek mindkét egyetemen két csoportba (1. ciszmontán nemzetek = itáliaiak 2. ultramontán nemzetek = külföldiek) tömörülnek. SNORRASON, 1968. 92–103. (Az egyetem történetéről, épületeiről, különös tekintettel az orvosi karra.); *Universit%C3%A4t_Padua*. A padovai egyetem szervezetéről magyar nyelven szinte semmi nem jelent meg. Veress Endre Berzeviczy Mártonról írott életrajzában ugyan közöl néhány alapvető információt, de a rendszerezés igénye nélkül. VERESS, 1911. 55–61.

⁴³ Roma (I)

⁴⁴ Hermann, Lukas (Nagykapus, ?–Berethalom, 1707. szeptember 10.) Azonos nevű apja (1597–1666) az erdélyi evangélikusok püspöke volt. 1661–1663-ban a nagyszabeni gimnáziumban tanult. 1665. június 28-án iratkozott be az altdorfi egyetemre, majd 1666-ban a jénaira. E fenti levél tanúsága szerint 1667 végén vagy 1668 elején hazatért, és 1669-től Medgyesen lett rektor, illetve beosztott lelkész.

amantissimus patrios petere lares in animum sibi induxit, sed haud ignarus chorographi apud tuam excellentiam existentis, in quo munere obsidis^{xii} [!] fungitur, clam se subducere nolens, a me petit, facileque obtenuit, ut tuam excellentiam obnixè rogitem, ne sibi licentiam redeundi domum denegaret stipulataque promisit manu, se (si alios ante ipsius regressum pecunia a domino Valentino Franckio nobili Transylvano transmissa non fuerit, de quo tamen minime dubitat) se navaturam operam, ut circa festum Paschates transmitti possit, [5.] cumque mihi domini Herrmanni fides nunquam fuerit suspecta, tantaeque sit facultatis, et vel ipse solus sine magna verum suarum iactura tantam pecuniae deponere possit, idcirco tuam excellentiam rogatam sum opere habeo, ne ipsi in laudabili suo proposito impedimento, verum potius adiumento esse dignetur,^{xiii} cuius beneficii me nunquam capet^{xiv} [!] oblivio, eroque gratus quamdiu punctum saliens superstes erit. [6.] Transmitto excellentiae tuae tabellas proelii, hoc anno Patavii prelo commissas, quas ut serena fronte accipiat, oro. [7.] Quid novi habeat oretenus referet dominus Herrmannus. His ite praemissis, tuam excellentiam omnibus suis lectissimis (quid plurimam a me salutem) bene valere, mihi que favere desidero. Patavii anno 1667, die [...] ^{xv} novembris

Tuae nobilissimae excellentiae obligatissimus: Martinus Herrmann eques Transylvanus manu propria

[Címzés:] Nobilissimo viro excellentissimo, amplissimo domino Johanni Georgio Volcamero Philosophiae et medicinae doctori, spectatissimo physico illustris reipublicae Noribergensis ordinario practico ibidem, felicissimo patrono et fautori magnò, aetatem colendo

[Vörös viaszba nyomott, felzet nélküli gyűrűspecsét]

7.

Martin Hermann Johann Georg Volkamernek

Padova, 1668. január 13.

1. Graman meghozta neki Volkamer levelét. Látja, hogy kérését komolyan vette, és hálás, hogy Volkamer segítette Lukas Hermannnt. – 2. Fél, hogy nem tudja méltóan viszonzni, azt még kevésbé, hogy a tartozást, amelyet gyors távozása miatt ő maga Tretzelnek nem adott meg, jó hírének megőrzéséért ki akarja fizetni helyette. – 3. A Velencében működő kiváló kémikus, Harras fulladni kezdett, és a múlt héten meghalt. – 4. A Töppeltet Padovában váró Pétsi üdvözlését küld. – 5. Tilemann, az egykori marburgi professzor rövid időn belül elkezdte Padovában kémiai kurzus-

1670-től Szászivánfalván és Baromlakon, 1687-től Medgyesen lett lelkész. 1691 januárjától haláláig, 1707-ig erdélyi evangélikus püspök. 1704-ben személyesen is megszenvedte, amikor a kurucok kifosztották a szászok püspöki székhelyét, Berethalmot. Feleségének, Anna Seidnernek egy kolozsvári ifjúval folytatott viszonya nagy botrányt kavart. Martin Hermannak csak névrokona. TRAUSSCH-SCHULLER II. 126–128., IV. 195.; SALZER, 1881. 410–413.; SZABÓ-TONK, 1992. 156.; WAGNER, 1998. 204. A levélben használt „frater” kifejezés csak a baráti viszony kifejezése, nem a rokonságé.

^{xii} Szabályosan: obsidiis

^{xiii} Utóbbi két szó utólag beszúrva

^{xiv} Helyesen: capiet

^{xv} A hely egyszerűen kihagyva

sát, és két hetet tölt majd ott. – 6. Bár találna egy igazi filozófust, aki mondana neki valami biztosat a bölcsek kövéről, de sajnos a kémia Padovában kevéssé virágzik. – 7. Kéri Volkamert is, ha valami újdonságról értesül e tárgyban, írja meg neki. Nem aranyat szeretne vagy ezüstöt, hanem orvosságot, hogy hazájába visszatérve gyógyíthasson.

Vir excellentissime, patrone magne, fautor colende, servitiorum meorum paratissimam semper oblationem

[1.] Accepi, vir excellentissime, patrone colende, tuas a nobili domino Graman amico singulariter dilecto, vidique meam petitionem haud parvi fuisse ponderis, quam ita domini Lucae Herrmanni promovere tantopere tibi fueret curae, utinam ex minutissima saltem parte liceret, [2.] nec enim tantarum sum virum ut par pari possem referre, quod vel exinde elucet, quod pro nominis mei fama conservanda, debitum domino Tretzelio⁴⁵ a me ob subitaneam itineris accessionem neglectum, attamen memoriae mandatum exponere volueris, ingens certe beneficium, nunquam oblivioni mandandum sit, maneboque gratus quamdiu vitali fieri licebit aura. Anatomia hodie suum est sortita nutum. [3.] Clarissimus dominus Harras⁴⁶ Venetiis⁴⁷ chymicus optimus asthmaticus factus praeterita septimana obiit. [4.] Excellentissimus dominus doctor Petsj,⁴⁸ qui hic dominum Toppeltinum expectat, plurimam offert salutem. [5.] Excellentissimus dominus doctor Tillemannus,⁴⁹ professor

⁴⁵ Valószínűleg Tetzl, Johann Jakob (1623–1667) Ismert nürnbergi patrícius család (Tetzl von Kirchensittenbach) sarja. Kétszer is beíratkozott az altdorfi egyetemre, először 1658. június 29-én, majd 1665. július 5-én. STEINMEYER, 1912. I. 315., 348., II. 58. Esetleg azonosítani lehet az 1661-ben Leidenben orvostudományból doktori címet szerző Galenus Tretzellel, ám altdorfi tartózkodásáról nem tudnk. KRIVATSY, 1989. 1196.

⁴⁶ Kiletét sem a rendelkezésemre álló életrajzi adattárak, sem az internet segítségével nem tudtam megállapítani.

⁴⁷ Venecia (Venezia, I)

⁴⁸ Pétsi András (Kolozsvár, 1622–24–Kolozsvár, 1689. augusztus 26.) orvos. A baranyai származású Pétsi György kolozsvári unitárius polgár fia, szülővárosában kezdte tanulmányait, 1642–43-ban már a kolozsvári Szentpéter külváros iskolájának rektora volt, majd 1644. május 18-tól a nagy óvári iskola *seniora*. 1657. szeptember 11-én indult Kolozsvárról nyugati peregrinációra. 1657. szeptember 25-én beíratkozott a padovai egyetemre. 1659. december 13-án ugyanitt a filozófia és az orvostudomány doktora lett. Wessprémi szerint a doktori cím elnyerése után is Itáliában (főként Velencében) maradt mint gyakorló orvos. 1664 végén vagy 1665-ben tért haza először. 1665-ben feleségül vette egy lengyel unitárius menekült leányát, Elzbieta Stanót. Miután 1665. szeptember 6-án ajánlatot kapott Szeben városától, ott lett rendes orvos. A fenti levelek alapján azonban megállapítható, hogy 1668-ban megint Itáliában tartózkodott. Második hazatérése után előbb újra Szebenben, majd 1673-tól szülővárosában, Kolozsvárott folytatta mesterségét, és a városi polgárságon kívül az erdélyi főnemesség tagjait (pl. Teleki Mihály, Wass György) is gyakran gyógyította. FRS 166. (Andreas Barovius néven.); WESSPRÉMI II. 365–369.; HERBERT, 1901. 267.; VERESS, 1915. 129–130., 276–280.; SZABÓ-TONK, 1992. 17.; PATAKI, 2004. 64., 139–143.

⁴⁹ Tilemann, Johannes (Wertheim, ?–Ulm, 1681) orvos. A fordulatokban gazdag életpályájáról ismert orvos a marburgi egyetemen tanult, ahol 1636. február 23-án doktori fokozatot szerzett, majd 1637-ben kinevezték az orvostudomány rendes professzorává. 1655-ben Marburgból Mainzba ment, és katolizálása után a választófejedelem udvari orvosa lett. Úgy értékelte, hogy a neki tett ígéreket nem teljesítették, ezért 1660-ban ismét felekezetet váltott, és Schmalkalden város rendes orvosa lett. Mint szakember és orvosi író igen megbecsült volt, ám magánélete botrányoktól sem volt mentes, első feleségét állítólag halálra verte, második felesége pedig azzal vádolta meg, hogy meg akarta mérgezni.

olim Marpurgensis collegium hic brevi incipiet chymicum, qui per duas hic comoratur septimanas, [6.] utinam aliquem verum philosophum reperire mihi liceret, qui de lapide philosophorum aliquid certa comunicaret, verum hoc loco chymia parum aut nihil floret, interim animus meus curiosus natura haud quiescere poterit, [7.] tuam itaque supplico excellentiam, si quid novi de divino hoc opere resciverit, ut me faciat certiore, Deus novit animum, nec enim cupio [aureum] vel argentum, saltem est medicina quam opto, ut in patrios regressus lares, mihi et amicis consulere valeam, sed temporis angustia pedem figere iubet. Tu itaque vir excellentissime, patrone magne com omnibus tuis lectissimis (quibus plurimam a me salutem) feliciter vale, meque tui subiectissimum amare persevera. Patavii, anno 1668. die 13. Ianuarii

Tuae excellentiae nobilis servitor humillimus: martinus Herrmannus manu propria

[Címzés:] Illustrissime signore Giovanni Georgio Volkamer Filosofie e medicine dottore in Norimberg

8.

Martin Hermann Johann Georg Volkamernek

Padova, 1668. február 3.

1. Január 30-án kapta meg levelét, és az ahhoz mellékelt, Pétsinek szóló levelet. Megérti, hogy Volkamer nagyon csodálkozik, miért utazott el Pétsi Padovából, maga sem talált más magyarázatot, csak azt, hogy Pétsi Szebenben saját erejéből egy patikát akar nyitni, és mivel bizonyos egyszerű és összetett gyógyszerek hazájukban nincsenek meg, ezekből akart Velencében készletet beszerezni. – 2. Kéri Volkamert, hogy ha Pétsi válaszában közli az okot, ossza meg azt vele, és ő hallgatni fog a dolgról. – 3. Molinetti ma befejezte anatómiai előadássorozatát, de semmivel nem szolgált, ami Volkamer számára újat jelenthet. Csaknem szóról-szóra leírta az előadásokat, és ha majd visszatér Itáliából, szívesen a rendelkezésére bocsátja a jegyzeteket. – 4. Holnap Pétsivel Velencébe indul, hogy megnézzék a karnevált. – 5. Rövid idő – ha nem téved, egy hét – múlva kezdődik Marchetti anatómiai kurzusa, amelyet ő is szorgalmasan hallgatni fog, és ha valami újdonságot megtud, azt Volkammerrel szívesen megosztja.

Vir nobilissime, excellentissime, fautor et patrone magne, servitiorum meorum semper paratissimam oblationem

[1.] Tuas, ut et inclusas, Patrone magne, ad excellentissimum dominum Petsj amicum dilectum 30 ianuarii accepi, perlectis observavi magnam excellentiam tuam subiisse admirationem causae excursus Patavii praefati domini Petsj, profecto et me maxima

Ez utóbbi ügy miatt a városi tanács 1661 decemberében elbocsátotta. Későbbi életpályája homályos, valószínűleg itineráns életmódot folytatott, mint a levélből kiderül, 1668-ban éppen Padovában tartózkodott. 1669-ben, Amszterdamban jelentetett meg egy alkímiai tárgyú művet (*Experimenta circa veras, et irreducibiles auri solutiones*). KESTNER, 1740. 849–850.; ADB XXXVIII. 296–297.; KRIVATSY, 1989. 1186.

tenet admiratio, et licet hucusque omnem moverim lapidem inquirendi causam, aliam tamen experiri non licuit, praeterquam ipsum sibi in animum induxisse Cibinii (Herrmanstadt Metropolis est Transylvaniae)⁵⁰ propriis sumptis erigendi et comparandi pharmacopociam, quandoquidem e nonnullorum simplicium et compositorum in nostris oris defectus habetur, ideo se Venetiis ipsorum copiam sibi comparaturum. [2.] Me eo inficias, per inclusas domini Petsj causam itineris sui excellentiae tuae comunicasse,^{xvi} quare obnixè rogo, dignetur mihi tua excellentia comunicare, ego Pythagoreum labiis meis lubens imponam silentium.⁵¹ [3.] Excellentissimus dominus Molinetti hodie coronidem imposuit anatomiae, nihil novi quod latere tuam sciam excellentiam protulit, de verbo fere ad verbum lectiones suas anatomicas notavi, quas ex Italia redux factus lubens communicabo. [4.] Cras una cum domino Petsj ibo Venetias in Carnaval, visurus stultiam Venetorum nonnullorum.⁵² [5.] Brevi et ni fallor spatio unius septimanae incipiet anatomia excellentissimi domini Marchetti,⁵³ cui sedulum me praebere volo auditorem, siquidem novi quid et quidem notatu dignum in medicina protulerit, lubens tuam scire faciam excellentiam. Sed ne prolixitas nimia taedio tuae sit excellentiae, hic pedem figo, nihil aliudque, quam tuam excellentiam cum omnibus suis lectissimis (quibus plurimam a me salutem) bene valere, vivere, mihi que favere desidero. Patavii, anno 1668. die 3. februarii.

Tuae nobilissimae excellentiae officiosissimus: Martinus Herrmannus eques Transylvanus manu propria

[Címzés] Viro nobilissimo, excellentissimo, amplissimo domino Johanni Georgio Volkamer philosophiae et medicinae doctori celeberrimo, illustris reipublicae Noribergensis phÿsici ordinario ibidem felicissimo etc. patrono aetatem colendo Noribergae

[Vörös viaszba nyomott, felzet nélküli gyűrűspecst]

9.

Martin Hermann Johann Georg Volkamernek

Velence, 1668. március 9.

1. Február 19-én megkapta két levelét. A címzett fia ugyanezen a napon ment el Padovából Velencébe. Elnézést kér, mert ő is szívesen elkísérte volna, de Tilemannnak, az egykori marburgi professzornak patológiai előadása miatt, amelyre már

⁵⁰ Cibinium = Hermannstadt, Nagyszeben (ma: Sibiu, RO)

^{xvi} A mondat fogalmazása nehezen értelmezhető.

⁵¹ Utalás a Kr. e. VI. században élt számoszi születésű ión filozófus, Püthagorasz követőire, akik a felesleges beszéd elkerülésére több éves némasági fogadalmat tettek.

⁵² A velencei karnevált mint elítélt, de mégis kíváncsian figyelt látványosságot gyakran felkeresték az Itáliát járó magyarországi és erdélyi peregrinusok, talán a legismertebb Bethlen Miklós részletgazdag leírása a *bűnnel felette teljes* városról és ünnepéről: BETHLEN, 1955. I. 208–211.

⁵³ Marchetti, Pietro (Padova, 1589–Padova, 1673. április 16.) orvos. Előbb a sebészet, 1652-től az anatómia, 1661-től pedig újra a sebészet professzora a padovai egyetemen. Főműve az először 1664-ben, Padovában megjelent *Sylloge observationum medico-chirurgicarum rariorum*. A velencei szenátus érdemei elismeréséül Szent Márk lovagjává nevezte ki. Fiai, Domenico és Antonio is az orvostudomány professzorai lettek a padovai egyetemen. KESTNER, 1740. 513.; BLÁ IV. 72.; KRIVATSY, 1989. 754. (további műveinek felsorolása)

régen elígérkezett, nem mehetett. – 2. A címzett említett neki egy kémiai tárgyú könyvet, amelyről azt mondta, el is küldene neki, ha arra alkalom nyílna. Ő csak azt kéri, hogy írja meg neki a szerző nevét, illetve hogy hol nyomtatták, és a velencei könyvkereskedőtől biztosan be tudja majd szerezni. – 3. Marchetti fia egy felboncolt kutyával szemléltette a *theatrum anatomicum*-ban, hogy a heréknek alig van szerepe a mag termelésében. – 4. Hírek: Egy bizonyos olasz klerikus nem kis pénzt szerzett azzal, hogy ártatlan emberek fejét hordta a szenátus elé, azt állítva, hogy azok rablók fejei. Büntetésül előbb levágták a kezét, majd felakasztották a Szent Márk-börtönben. Egy Bécsben tartózkodó velencei száműzött pedig felajánlotta a Köztársaságnak, hogy a kegyelemért cserébe saját pénzén katonákat toboroz Velencének. A szenátus nem hitte el, hogy még életben van, mivel egy klerikus már régen megölte. A gyanúba került egyházi elfogása után mindent bevalólt, és végül kötél általi halálra ítélték. – 5. Töppelt és Fleischer aznap indultak el Rómába, öt hét múlva térnek majd vissza. Pétsi azt szeretné, hogy Padovában vásároljanak számára, hamarosan pedig visszamennek Erdélybe. Volkamert mindannyian üdvözlök.

Salutem et officia paratissima

[1.] Vir excellentissime, patrone magne, fautor honorande, binas ad me datas a excellentia tua accepi, et quidem eodem die 19. nimirum februarii, quo Johann Christoph Volkamer filius tuae excellentiae,⁵⁴ amicus meus intimus, honorandus Patavio ascendens, Venetias abiit, utinam me comitem praebere potuissem, sed quidem prohibuit collegium pathologicum excellentissimi domini Tilemanni, professoris olim Marburgensis, cuius auditorem me fore iam dudum promiseram, me idcirco veniam a tua excellentia^{xvii} impetraturum confido, sicque alio in casu inservire potero, officia mea nunquam deerint. [2.] Mentionem facit tua excellentia cuiusdam libellis chymicis nuper editi, cuius me faceret compotem, si occasio transmittendi daretur, pro animi mei nutantis confirmatione. O amicum pectus! Iam voluntatem habeo pro facto, solum rogans, ut auctoris ubique typis sit excusum, me faciat compotem, nec non difido, me a bibliopolis Venetis facile obtenturum. [3.] Semen non generari in testibus, vivo illustrissimi domini Marcheti filius⁵⁵ in teatro⁵⁶ cane demonstravit dissecto, affirmans, se quendam canem castratum habuisse, qui plures annos successive cum cane foeminea hypocausto⁵⁷ inclusus ipsam reddider-

⁵⁴ Johann Christoph Volkamer (Nürnberg, 1644. június 7.–Nürnberg, 1720. augusztus 26.) Johann Georg Volkamer legidősebb fia, kereskedő. Elsősorban botanikusként vált ismertté, 1720-ban tagjai közé választotta a *Kaiserliche Akademie der Naturforscher*. Illusztrált botanikai műve, az először 1708-ban megjelent *Nürnbergische Hesperides* nagy népszerűsége tett szert. WN IV. 125–127.

^{xvii} Utána áthúzva: „me”

⁵⁵ Vsz. Marchetti, Domenico (Padova, 1626–Padova, 1688) orvos. Pietro Marchettinek, az anatómia és a sebészet professzorának fia. A padovai egyetemen apja, majd Vesling tanítványa. Élete utolsó éveit tizedeiben az anatómiai tanszék vezetője. Az elsők között alkalmazta az erek injekcióját, amelynek segítségével 1678-ban igazolni tudta, hogy a vénák és artériák legfinomabb ágai kommunikálnak egymással. 1652-ben Padovában anatómiai kézikönyvet jelentetett meg, amely sokáig alapmű maradt. PATINUS, 1682. 39–40., 62–63.; KESTNER, 1740. 512–513.; BLÄ IV. 72.

⁵⁶ Az egyetem 1594-ben alapított híres *theatrum anatomicum*-áról bővebben: SNORRASON, 1968. 100–102.

⁵⁷ Az újkori latinban a leggyakrabban „fűtött szoba” jelentésben.

it semper foecundam, tandem dissecto cane reperiisse se parastatas^{xviii} [!] figuram testiculosam quodammodo repraesentantes, huius exemplo demonstravit testes pro elaboratione seminis parum aut nihil facere, aliud notata dignum non habeo. [4.] Novi, praeterita septimana quendam clericum Italum amputata primo manu, in arca divi Marci⁵⁸ suspensum, qui multos homines interficiens, ipsorum capita amputata senatui Veneto obtulit, dicens esse capita banditorum, sicque haud levem pecuniae summam a senatui Veneto obtinuit, accedit ut quidam bannisatus Viennae degens scripserit Venetiis, se aliquot millituum^{xix} [!] propriis expensis conducturum in gratiam reipublicae Venetae, solum gratiam impetrare posset. Senatus credere noluit ipsum in vivis, cum iam dudum a clerico sit interfectus, vicissim litteras exaravit. Clericus suspectus redditus captus omnia confessus est, tandem laqueo condemnatus. [5.] Excellentissimus dominus Toppeltin [!] et nobilis dominus Fleischer⁵⁹ hodie Romam petierunt spatio 5 hebdomadum regressuri, quos excellentissimus dominus Petsi Patavii expectabat comparatum, tandem patriam repetituri, a quibus omnibus plurimam salutem. Inclusas^{xx} [!] excellentissimo domino Brunoni⁶⁰ transmittantur, rogo. Hic pedem figo, tuam excellentiam cum omnibus lectissimis, quibus plurimam a me salutem, bene valere, mihi que favere desidero. Veneto raptim, anno 1668. die 9. martii

Excellentiae tuae observandissimus: Martinus Herrmannus eques Transylvanus manu propria

[Címzés:] Viro excellentissimo, nobilissimo, amplissimo domino Johanni Georgio Volcamero, philosophiae et medicinae doctori spectatissimo, illustris reipublicae Noribergensis physico ordinario, practico ibidem felicissimo, domino et patrono aetatem colendo venerando

Noribergam

[Vörös viaszba nyomott, felzet nélküli gyűrűspecst]

^{xviii} Szótári alakja általában prostata, ae (f), a többes szám használata nehezen magyarázható.

⁵⁸ Az „arca Sancti Marci” elnevezés valószínűleg azt a XVI. században felépített velencei központi börtönt fedi, amelyet a Sójak hídján (*Ponte dei Sospiri*) köt össze a csatorna (*Rio di Palazzo*) másik partján fekvő Dózse-palotával.

^{xix} Helyesen: militum

⁵⁹ Fleischer, Tobias (1647–1713. február) Andreas Fleischer (mh. 1672) szebeni királybíró, szász ispán és fejedelmi tanácsos fia. 1665 októberében a szebeni gimnázium diákja volt. 1666. október 9-én indult nyugati peregrinációra nevelője, Lorenz Töppelt kíséretében. 1666. december 21-én iratkozott be az altdorfi egyetemre, 1668. május 5-én pedig a padovai egyetem „artes” karára. Hazatérte (1668) után Szebenben városi tisztségeket viselt. 1685-től szenátor, 1690-ben Stadthann (*villicus*). SZABÓ–TONK, 1992. 280.; Andreas Fleischer síremléke és epitáfiuma: ALBU, 2002. 203–205.

^{xx} Egyeztetési hiba, helyesen: inclusae

⁶⁰ Bruno, Jakob Pankraz (Altdorf, 1629. január 23.–Nürnberg, 1709. október 13.) orvos. Előbb Altdorfban, majd Jénában tanult. 1650-ben Altdorfban magiszter, később Padovában tanult, majd 1653-ban Altdorfba visszatérve az orvostudomány doktora lett. A doktori cím megszerzése után Nürnbergben praktizált, majd 1662-től Nicolai utódjaként a gyakorlati orvoslás professzora lett Altdorfban. Több ízben is dékán, illetve rektor, élete végén a nürnbergi *collegium medicum seniore*. Legismertebb műve az először 1696-ban, Altdorfban megjelent *Propyleum medicum*. WN I. 145–147.; STEINMEYER, 1912. I. 226., II. 76.; BLÄ I. 739.

10.

Martin Hermann Johann Georg Volkamernek

Padova, 1668. április 20.

1. Megkapta Volkamer levelét. Szívesen segített a fiának, ami csekélység ahhoz a sok segítséghez képest, amit tőle kapott. – 2. Gramann kéri, hogy bocsásson meg, azért nem volt ideje válaszolni, mert ő tölti be a vicesyndicusi tiszteletet. A múlt héten választották meg az egész (német egyetemi) nemzet egyetértésével és nagy ünnepeléssel kísérték lakhelyéig. – 3. Mellékelve küldi tanárának, Tilemann-nak Volkamerhez címzett levelét. – 4. Amikor Tilemann számára megvásárolta Pétsitől a „Megnyílt bejárat az elzárt királyi palotába” című könyvet, elolvasta annak 11. fejezetét a tökéletes bölcsék köve megtalálásáról. Ahogy látja, a szerző a szublimált higanyt a közönséges higannyal és a közönséges arannyal egyesíti. Mi erről a véleménye? Mi szerinte a bölcsék kövének anyaga? – 5. Van Padovában egy német teológus professzor, aki filozófiát és fizikát tanít, és azt állította neki, hogy birtokában van az általános oldószernek, de nem árulta el annak alapanyagát. Azon lesz, hogy valamit megtudjon tőle.

Vir excellentissime, patrone summe, salutem et amorem

[1.] Acceptis tuis litteris, patrone magne, in ipso frontispicio vidi te summas mihi referre grates, quod filio tuo rectissimo, amico meo dilecto, officiis meis non defuerim, profecto si dicendum quod res est, fateor lubens me tibi tantum debere tuisque, quantum nullo alio, quare non est quod gratias agas, quin potius impera, licet enim par pari referre non possim, tamen in quantum vires permiserint, ad quaevis officia subeunda paratus semper dego. [2.] Excellentissimus dominus Grammannus,⁶¹ praemissa salute obnixè rogat, ut tua excellentia ipsum excusatu habere dignetur, quod litteris non responderit hactenus, sustinet enim officium vicesyndici, quod praeterita septimana cum inclytæ nationis consensu ipsi oblatum, magno omnium applausu domum ductus, „viva, viva” per totam urbem dispersum fuit. [3.] Excellentissimus dominus Tilemannus, praeceptor meus honorandus, inclusas ad tuam mittit excellentiam, [4.] ut ei d[omi]n[o] d[octo]r[e]^{XXI} Petsi introitum apertum ad oclusum regis palatium comparavi, legi cap. 11. de inventione perfecti magisterii,⁶²

⁶¹ Gramann, Johann (Heinrich) Az 1639-től Moszkvában működő orvos, Hartmann G. Gramann fia, aki 1647-ben a cártól engedélyt kért és kapott arra, hogy fiát Németországba küldje tanulni. Johann 1667-ben, Jénában lett az orvostudomány doktora. E levél tanúsága szerint később Padovában is folytatott tanulmányokat. BLÅ II. 828.

^{XXI} A rövidítés miatt az olvasat (és általa a jelentés) nem egészen egyértelmű. Az „ei” névmás Pétsire is vonatkozhat, de ez erősen redundáns megfogalmazás lenne. (Ebben az esetben Pétsinek veszi a könyvet Hermann, és az eladó személye nem ismert.)

⁶² A rejtélyes angol alkímista, Eirenaeus Philalethes először 1667-ben, Amszterdamban megjelent, később számos európai nyelvre lefordított alkímiai kézikönyvéről (*Introitus apertus ad oclusum regis palatium*) van szó. Eirenaeust korábban tévesen azonosították, előbb az Eugenius Philalethes humanista nevet használó angol Thomas Vaughannal, később pedig a bermudai születésű, a Harvardon végzett George Starkeyval (mh. 1665). Kiléte még ma sem egészen világos. Tudjuk róla, hogy kevéssel 1646 után találkozott Starkeyval, akit beavatott az aranycsinálás titkaiba, és azt is, hogy jó viszonyban volt Robert Boyle-lal. DNB XVIII. 994–995. (Eirenaeus műveinek jegyzékével.)

sed ut video [mercurium] sublimatum cum [mercurio] vulgari et auro vulgari iungit, de quo quid sentiat tua excellentia, ut mecum communicet, est quod obnixe rogo, quidve sentiat, quae sit materia philosophorum. [5.] Est hic quidam professor germanus theologus, vir insignis, explicat physicam, phylosophiam insignis, [!] qui mihi expresse dicit, se gaudire menstruo universali, materiam ex qua, dicere noluit, sed operam navabo, utrum aliquid ex eo rescire possim. His tuam excellentiam (praemissa salute ad totam familiam) bene valere mihi que favere desidero. Patavii, anno 1668 die 20. aprilis

Tuae excellentiae observandissimus: Martinus Herrmann manu propria
[Címzés:] Viro excellentissimo, nobilissimo, amplissimo domino Johanni Georgio Volkamero, phylosophiae et medicinae doctori famigeratissimo, illustris reipublicae Noribergensis physico ordinario practico ibidem felicissimo etc. domino et fautori aetatem colendo, venerando.

[Vörös viaszba nyomott, papíralátétes gyűrűspecst]

11.

Martin Hermann Johann Georg Volkamernek

Padova, 1668. május 31.

1. A levélírára Pétsi és Töppelt távozása adott indokot, akik május 10-én útnak indultak Bécs felé, és üdvözlétüket küldik Volkamernek. Tilemann is üdvözlő, aki a Volkamernek szóló csatolt levelet rábízta és kérte, hogy minél hamarabb kézbe-sítse. – 2. Ezen a héten kapott hazájából levelet azzal a hírrel, hogy Constantinus Fabricius Brassóba ment, és ott orvosként működik. Hermann kívánja, hogy sikerrel járjon, de fél, hogy olyan rosszul végződik a dolog, mint a Szepességben. Érdekelne, hogy Fabricius megházasodott-e. – 3. Hermann ez év augusztusában Rómába, majd onnan Franciaországba, végül pedig – ha az idő megengedi – Hollandiába utazik. Ezért, ha van valamilyen összeköttetése az ott élő kiváló orvossal, Sylviussal, kéri ajánlását. – 4. Ha meggondolja, hogy milyen kevesen jöttek mostanában Erdélyből, nem csodálja, hogy Gündisch nem írt semmit. Meggyőződése azonban, hogy Volkamer hamarosan megkapja a pénzét, ha pedig mégsem, ő fogja kezesként az összeget letenni.

Vir excellentissime, amplissime, fautor magne, patrone aetatem colende, servitorum meorum paratissimam oblationem

[1.] Occasionem scribendi subpeditavit discessus excellentissimi domini doctoris Petsi, et domini doctoris Toppeltini, qui praeterito ascensionis festo iter Viennam versus intentes petierunt, ut nomine ipsorum plurimam excellentiae tuae deferrem salutem, idem petiit excellentissimus dominus doctor Tilemannus, qui inclusas mihi commendavit, petitione annexa, quo quam citissime promoverentur, quare tam meo, quam excellentissimi domini Tilemanni nomine tuam rogatam habeo excellentiam, quo has sibi recommendatas habere haud dedignetur, quo facto praestabit mihi rem gratam, omnibus generibus (quoad possibile) demerendam. [2.] Litteras ex patria hac septimana accepi, quorum contenta haec: nimirum dominum Constantinum

Fabricium⁶³ Coronam⁶⁴ (patriam meam lectissimam) petiisse, ibique medicinam seu praxim exercere, quae utinam ipsi feliciter cedat, sed vereor, ne talis Corona, qualis Sepusio⁶⁵ discedat, uxorem utrum duxerit, libens scirem. [3.] Sequenti augusto petam Romam, Roma Galliam, Gallia (si tempus permiserit) Hollandiam, quare si cum clarissimo Sýlvio,⁶⁶ qui ibi degit, excellentiae tuae aliquid commercii, rogo ut me saltem littera aliqua recommendet, percepi ipsum gaudere methodo facillima, imo et felicissima, quare procerto si quid temporis superit Hollandiam, quem me visitarurum constitui. [4.] Gundischium nostrum⁶⁷ nihil scribere miror, sed desino mirari, cum perpendo defectum peregrinantium; pecuniam procerto brevi habituram tuam excellentiam credo, si minus, ipse fideiussor reponem. His tuam excellentiam valere mihi que favere desidero. Padova, anno 1668. die 31. maii.

Tuae excellentiae ad officia paratissimus: Martinus Herrmann, eques Transylvanus manu propria

Post scriptum: Salutem familiae tuae a me lectissimae

[Címzés] Viro excellentissimo, nobilissimo, amplissimo domino Johanni Georgio Volcamero, philosophiae et medicinae doctori famigerantissimo, illustris reipublicae Noribergensis physico ordinario, practico ibidem felicissimo etc. domino et patrono aetatem colendo

[Vörös viaszba nyomott, papírfelzetes gyűrűspecst]

⁶³ Fabricius, Constantinus (?–Brassó, 1669. november 15.) Mindössze annyit tudunk róla, hogy 1666 és 1669 között Brassó rendes városi orvosa, illetve Martin Hermann hivatali elődje volt volt. GUSBETH, 1884. 63.; STENNER, 1916. 37.; GELLNER, 1925. 17. (Itt 1660–1669 szerepel brassói működéséeként.) Szabó Miklós és Tonk Sándor adattárában nincsen benne, de e levél alapján nyilvánvaló, hogy korábban peregrinált. Lehet, hogy brassói orvosi működésének kezdetét is módosítanunk kell, hiszen máskülönben miért ismertetné Hermann 1668 májusában friss hírként Fabricius hazatértét.

⁶⁴ Corona = Kronstadt, Brassó (ma: Braşov, RO)

⁶⁵ S(c)epusium = a Szepesség, Zips, Spiš (tájegység). Úgy tűnik a levélből, hogy Fabricius korábban a Szepességben is próbálkozott orvosi praxissal.

⁶⁶ de Le Boë, Frans – Franciscus Sylvius (Hanau, 1614–Leiden, 1672. november 16.) orvos. Leidenben Adolphus Vorstius és Otto Heurnius tanítványa volt, majd Németországba ment. 1637 márciusában, Bazelben szerzett doktorátust. Tanulmányai befejezése után két évig Hanauban volt orvos, majd Párizsban, illetve 1638. november 17-től Leidenben folytatta tanulmányait, és a következő években már oktatóként is fellépett, elsőként népszerűsítve Leidenben a vérkeringés William Harvey felfedezte tanát. 1641-től tizenhét éven át Amszterdamban volt gyakorló orvos. 1658. február 8-án a leideni egyetem a gyakorlati orvostudomány professzorának hívta, és egészen haláláig itt tanított. Az Európa-szerzte híres, a gyakorlatra nagy hangsúlyt helyező tudós különösen kései éveiben hajlott az orvoslás kizárólagosan kémiai megközelítésére, ezért sokan az ún. jatrokémiai iskola atyjának tekintik. Műveinek gyűjteményes kiadása először 1679-ben jelent meg Amszterdamban. KESTNER, 1740. 827.; BLÄ I. 498–499.; NNBW VIII. 1290–1294. (műveinek bibliográfiájával); KRIVATSY, 1989. 687–689. Jelentőségéről: DEMKÓ, 1892. 348–350. és jórészt az ő nyomdokán PÁRKÁNYI, 1913. 34–35.

⁶⁷ Gündisch-Gundesch, Johann (Nagyszeben, ?–Nagyapold, 1680. június 2.) evangélikus lelkész. 1660 októberétől (Wagner szerint 1657-től) a szebeni gimnázium diákja volt. 1663. június 6-án beiratkozott a strassburgi egyetem filozófiai karára, majd 1665. február 6-án az altdorfi egyetem anyakönyvébe jegyezték be. Ugyanitt jelent meg 1665 szeptemberében teológiai disputációja a Szentlélek elleni bűnről. (RMK III. 2276. Johann Tröster és Lukas Hermann üdvözlő versével) Miután visszatért Erdélybe, 1672. április 11-től Szebenben prédikátor (beosztott lelkész), majd 1674-től Nagyapoldon lelkipásztor lett. Igen tevékeny életet élt, malmot építtetett az egyházközségnek, és ő kezdte el vezetni az anyakönyvet. STEINMEYER, 1912. I. 346.; TRAUŠCH–SCHULLER II. 39.; SZABÓ–TONK, 1992. 130.; WAGNER, 1998. 191.

12.

Martin Hermann Johann Georg Volkamernek

Venecia, 1668. szeptember 18.

1. Elnézést kér, hogy sokáig nem írt. Eddig nem volt ideje, mivel augusztus 12-én szerezte meg orvostudományból és filozófiából a doktorátust. – 2. Köszöni az ajándékba kapott aranyborjút. – 3. Nem tudja, hogy Rist „Főnix”-ét ki cáfolta, de Rist egy (kifejezetten erre válaszul írott) értekezésében jól megfelelt a kritikára. A cáfolatot csak Beza doktornál lehet megkapni, Strassburgban, és méltó arra, hogy Rist értekezéséhez csatolják. – 4. Holnap Rómába és Nápolyba indul, ha tehet valamit ott érte, tudassa vele. – 5. Holnap egy velencei követ – egy velencei nemes – indul a Portára, hogy Kréta vonatkozásában békét kössön az oszmánokkal. – 6. Kéri, hogy a mellékelt, Bruno doctornak címzett levelet továbbítsa.

Vir nobilissime, excellentissime, amplissime, fautor maxime, patrone aetatem colende, servitorum meorum paratissimum semper oblationem.

[1.] Miraberis, inquam, vir excellentissime, fautor maxime, aetatem colende, quid rei, quod a tanto temporis spatio siluerim, nec te unica alterave uti hactenus literula salutaverim, sed mirari desine, tanta enim mihi fuere impedimenta, ut fere nihil temporis confabulandi cum amicis superfuere, iam vero a studiis quodammodo^{xxii} [!] liber, siquidem 12. augusti supremos in philosophia et medicina obtinui honores,⁶⁸ informatore excellentissimo domino Cattinetti^{xxiii} praeside excellentissimo domino Molineto et promotore domino Rinwaldino,⁶⁹ lubens quod hactenus intermissum, in posterum reservare conabor. [2.] Accepi donum, vitulum nempe aureum, pro quo tantas, quantas animo concipere possim, refero grates, [3.] teque, vir excellentissime, scire facio, Phoenicem domini Rüst, nescio a quo

^{xxii} Szabályos alakban: quodam modo

⁶⁸ Mind Veress Endre kiadásában, mind Lucia Rossetti tanulmányában 1668. augusztus 20-i dátummal szerepel Hermann doktori védése. A keltezési különbség valószínűleg abból a már említett tényből ered, hogy Hermann a Julianus-naptár szerint keltez. (És ezt is pontatlanul, hiszen a XVII. század folyamán már tíznapnyi volt a különbség a két naptár között.) Hermann a vizsgára augusztus 17-én jelentkezett be Carlo Rinaldini mint promotor társaságában a *Collegium Venetum* elnökénél, Molinettinél. VERESS, 1915. 132. 281. Rossetti forrásai szerint az eseményen argumentatori minőségben jelen volt: Angelo Montagnana, Giorgio Della Torre és Pietro Marchetti is. Cattinet(t)iről ő sem tesz említést. ROSSETTI, 1968. 153.

^{xxiii} A szó eleji „C” „f”-ből átjavítva

⁶⁹ Rinaldini, Carlo (Ancona, 1615. december 30.–1698) Nagy múltú anconai patrícius család sarja. Előbb filozófiát és teológiát tanult, majd a matematika elsajátításába kezdett. VIII. Orbán és X. Ince pápák alatt a pápai seregben szolgált hadmérnöként, majd II. (Medici) Ferdinánd toszkán nagyherceg Pisába hívta a filozófia professzorának. Tíz év egyetemi működés után a firenzei nagyherceg elsőszülött fiát, Cosimót oktatta matematikára és filozófiára. 1667-ben Padovába hívták a filozófia professzorának. Elnöki minőségében ő vezényelte le 1679-ben a padovai *Collegium Venetum* költözését. Fontosabb művei: 1644-ben könyvet jelentet meg a matematikai analízisről Firenzében, 1667-ben és 1682-ben pedig *Philosophia rationalis* címmel Padovában megjelent dialektikai, retorikai és poétikai tárgyú munkáinak gyűjteményes kiadása. PATINUS, 1682. 52–57.; KRIVATSY, 1989. 983. Cattinetit sem a rendelkezésemre álló életrajzi lexikonok, sem az internet segítségével nem sikerült azonosítanom.

fuisse refutatum, authorem vero Phoenicis quam optime in peculiari quodam tractatu satisfecisse refutationi, quae tamen nullibi hoc tempore, quam Strasburgi⁷⁰ apud dominum excellentissimum doctorem Beza⁷¹ haberi potest, digna certe ut huic tractatui annectaretur.⁷² [4.] Cras volente Deo Romam Napolimque petam, si illibi servitiis meis tua excellentia usus habuerit, faciat me scire, ei habebit me promptissimum. [5.] De novitate rerum nihil aliud, nisi quod domini Venetiani transmittant legatum, nobilem quendam Venetum, ad Portam Ottomanicam, qui propediem discessurus cum Turcis ratione Cretae pacem confirmabit.⁷³ [6.] Inclusas excellentissimo domino doctori Brunoni quo^{XXIV} [!] transmittantur, humillime rogo. In reliquo, vir excellentissime, patrone summe, vale cum omnibus lectissimis (quos omnes nomine meo salvere volo) meque ulteriori favore et amore prosequare. Venetiis, anno 1668. die 18. septembris

Excellentiae tuae humillimus et ad officia paratissimus: Martinus Herrmannus, phylosophiae et medicinae doctor manu propria

[Címzés:] Viro excellentissimo, nobilissimo, amplissimo et sapientissimo domino Johanni Georgio Volcamero phylosophiae et medicinae doctori spectatissimo, reipublicae Noribergensis physico ordinario, seniori meritissimo, practico ibidem felicissimo, domino et patrono aetatem colendo

⁷⁰ Strassburg (ma: Strasbourg, F)

⁷¹ vsz. Beza, Johann Adam. 1662 februárjában, Strassburgban jelent meg disszertációja az orrpolipokról. VD17 7:693993T

⁷² Rist, Johann (Ottensen, 1607. március 8.–Wedel, 1667. augusztus 31.) evangélikus teológus, költő, polihisztor. 1635-től haláláig a Hamburg melletti mezőváros, Wedel lelkésze volt. Elsősorban vallásos és világi tárgyú versei, illetve drámái révén vált ismertté. A *Pegnesischer Blumenorden* tagja, egy másik költészeti társaság, az *Elbschawenenorden* (1660) alapítója. Egyházi és költészeti tevékenysége mellett erősen érdeklődött a természettudományok, különösen a kémia iránt. Itt említett – alkímiai tárgyú – műve, a *Philosophischer Phoenix* 1636-ban (?) jelent meg először, Hamburgban. BBK VIII. 388–393. ADB XXX. 79–85. A VD17 adatbázisában szereplő legkorábbi tétel 1638-ban jelent meg Hamburgban id. Zacharias Härtelnél. (VD17 23:000696V) A vita, amelyről a levélben feltehetően szó van, 1668-ban már nem volt éppen friss. Még 1638-ban egy ismeretlen szerző lópással vádolva meg Ristet, kiadta a Phoenix ügymond eredeti és torzítatlan verzióját *Phoenicis subreptitii in libertatem vindicatio* címmel (VD17 14:628427Z). Erre Rist 1640-ben a *Nothwendige Rettung unnd rechtmässige Vertheidigung des Philosophischen Phoenix* című írásával (VD 17 14:628413N) válaszolt. Más nyomtatásban nyilvánosságot kapott vitáról a Phoenixszel kapcsolatban nem tudunk. Érdemes megemlíteni, hogy éppen 1668-ban, Nürnbergben is megjelent az alapmű egy kiadása. (VD 17 23:639639Q) – Születésének 400. évfordulója alkalmából tartalmas honlap is született Ristről: <http://www.johann-rist.de>

⁷³ Az Oszmán Birodalom 1645-ben háborút indított a Velencei Köztársaság ellen, hogy megszerezze Krétát. A törökök már a háború első szakaszában elfoglalták a velenceiektől a sziget nagy részét, ám a főváros, Kandia csak több mint két évtized után, 1669. szeptember 27-én, került a birtokukba. A szóban forgó velencei követség 1669 nyarán érkezett Luigi Molino (Aloysius Molinus) vezetésével a Kandiát ostromló Köprülüzáde Fázil Ahmed pasa nagyvezírhez. A velencei javaslat lényege az volt, hogy az oszmánok egyes területi engedményekért cserébe függesszék fel az ostromot, és a továbbiakban a két állam fele-fele arányban osztozzon a szigeten. Az állítólag ígéretesen induló tárgyalásokat azonban a pápai és francia segédcapatok érkezése félbeszakította. VERUS, 1678. 498–499.

^{XXIV} Helyesen inkább: quod

Rövidítések és irodalomjegyzék

- ADB *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. I–LVI. Leipzig–München, 1875–1912. [Az interneten is: http://mdz1.bib-bvb.de/~ndb/adb_index.html]
- ALBU
2002 ALBU, Ioan: *Inscripfen der Stadt Hermannstadt aus dem Mittelalter und der Frühen Neuzeit*. Hermannstadt, 2002. (*Quellen zur Geschichte der Stadt Hermannstadt, III.*)
- BBK *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*. Bd. 1–22. Hrsg. BAUTZ, Friedrich Wilhelm. Hamm–Nordhausen, 1975–2003. [Az interneten is: www.bautz.de-bbkl]
- BETHLEN
1955 BETHLEN Miklós: *Önéletírása*. 1–2. köt. szerk. V. WINDISCH Éva. Budapest, 1955.
- BLÄ *Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker* Bd. I–V. Hrsg. HIRSCH, August. München–Berlin, 1962.
- BOGDÁN
1991 BOGDÁN István: *Magyarországi úr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Budapest, 1991.
- CFLO *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum sive Annales Hungarici et Transilvanici, opera et studio clarissimorum doctissimorumque virorum Simonis Massae et Marci Fuchsii, pastorum Coronensium, nec non Christiani Lupini et Joannis Oltard, pastorum Cibiniensium, concinnati, quibus ex lucubrationibus Andreas Gunesch, pastoris Sabaesiensis, aliisque manuscriptis fidedignis quaedam adjecit Johannes Ziegler, Schenkensis, pastor in Districtu Bistriciensi Neovillensis I–II*. Ed. TRAUSCH, Joseph I–II. Coronae, 1847–1848.
- DEMKÓ
1892 DEMKÓ Kálmán: *A magyar orvosi rend története tekintettel a gyógyászati intézmények fejlődésére Magyarországon a XVIII. század végéig*. I–II. Lócse–Budapest, 1890–1892.
- DNB *The Dictionary of National Biography*. I–XXII. Ed. STEPHEN, Leslie–LEE, Sidney. Oxford. 1921–1922.
- FEVERLEIN
1762 FEVERLEIN, Johann Conrad: *Catalogus candidatorum iuris et dissertationum iuridicarum inauguralium Academiae Altorfinae ab inaugurationis anno MDCXXIII ad haec usque tempora*. Svobaci [Schwabach], 1762. (Az OSZK állományában)
- FRS *Fasciculus Rerum Scholasticarum Collegii Claudipolitani Unitariorum 1626–1696*. I. (1626–1648) Kiad.

- DOMÁNYHÁZI Edit–LATZKOVITS Miklós. Szeged, 1997.
(*Fontes Rerum Scholasticarum, VII-1.*)
- GELLNER
1925
GELLNER, Josif [Joseph]: *Medicii Sași ai secolului XVI. și XVII. din Brașov și Sibiu.* Cluj, 1925.
- GESSMANN
1900
GESSMANN, G. W.: *Die Geheimsymbole der Chemie und Medicin des Mittelalters.* München, 1900.
- GETTINGS
1981
GETTINGS, Fred: *Dictionary of occult, hermetic and alchemical sigils.* London–Boston–Henley, 1981.
- GROSS
1890
GROSS, Julius: *Georg Michael Gottlieb von Herrmann und seine Familie.* In: *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* N. F. 22 (1890) 1. 93–260., 2. 260–328., 3. 537–618.
- GUSBETH
1884
GUSBETH, Eduard: *Zur Geschichte der Sanitäts-Verhältnisse in Kronstadt.* Kronstadt, 1884.
- HAJEK
1923
HAJEK, Egon: *Die Hecatombe Sententiarum Ovidianarum des Valentin Franck von Franckenstein.* Hermannstadt, 1923.
- HERBERT
1901
HERBERT, Heinrich: *Die Gesundheitspflege in Hermannstadt im siebzehnten Jahrhundert.* In: *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* N. F. 30 (1901) 2. 254–306.
- HUTTMANN
2000
HUTTMANN, Arnold: *Kronstadts medizinisch pharmazeutische Bibliographie 1530–1930.* Hrsg. HELTMANN, Heinz–OFFNER, Robert. München, 2000
- KESTNER
1740
KESTNER, Christian Wilhelm: *Medizinisches Gelehrten-Lexicon – Darinnen die Leben der berühmtesten Aerzte, samt deren wichtigsten Schrifften, sonderbaresten Entdeckungen und merckwürdigsten Streitigkeiten aus den besten Scribenten in möglicher Kürze nach alphabetischer Ordnung beschrieben worden.* Jena, 1740.
- KRIVATSY
1989
A Catalogue of Seventeenth Century Printed Books in the National Library of Medicine. ed. KRIVATSY, Peter. Bethesda (Maryland), 1989.
- MÄHRLE
2006
MÄHRLE, Wolfgang: *Eingangstor ins Reich? Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen an der Nürnberger Hoch-*

- schule in Altdorf (1582–1799)* In: *Peregrinatio Hungarica – Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert.* hrsg. FATA Márta–KURUCZ Gyula–SCHINDLING, Anton. Stuttgart, 2006. 95–114.
- MÓRA
2003 MÓRA László: *Alkímia.* In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* I. szerk. KŐSZEGHY Péter. Budapest, 2003. 65–68.
- NNBW *Nieuw nederlandsch biografisch woordenboek.* I–X. Red. MOLHUYSEN, P. C.–BLOK, P. J.–KOSSMANN, Fr. K. H. Leiden, 1911–1937.
- OFFNER
2006 OFFNER, Robert: *Karrieren in Franken und Brandenburg – Die siebenbürgisch-sächsischen Ärzte Paul Francisci und Elias Facetius.* In: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 29. (2006) 2. 152–160.
- PÁRKÁNYI
1913 PÁRKÁNYI Dezső: *Magyar orvosok és orvostudomány a 17. században.* Székesfehérvár, 1913.
- PATAKI
2004 PATAKI Jenő: *Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből.* Szerk. GAZDA István. Piliscsaba, 2004.
- PATINUS
1682 PATINUS, Carolus: *Lyceum Patavinum sive icones et vitae professorum Patavii, MDCLXXXII publice docentium – Pars prior Theologos, Philosophos et Medicos complectens.* Patavii, 1682. (Az OSZK állományában.)
- QGSK IV. *Chroniken und Tagebücher I. (1143–1861).* Hrsg. GROSS, Julius (et alii). Brassó, 1903. (*Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó IV.*)
- QGSK V. *Chroniken und Tagebücher II. (1392–1851).* Hrsg. GROSS, Julius. Brassó, 1909. (*Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó V.*)
- QGSK VI. *Chroniken und Tagebücher III. (1549–1827.)* Hrsg. GROSS, Julius. Brassó, 1915. (*Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó VI.*)
- QGSK VIII.–2. *Annales ecclesiastici 1556 (1531)–1706 (1763).* Hrsg. GROSS, Julius–NUSSBÄCHER, Gernot–MARIN, Elisabeta. Kronstadt–Heidelberg, 2002. (*Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt VIII. 2*)
- RMK SZABÓ Károly–HELLEBRANDT Árpád: *Régi Magyar Könyvtár.* I–III. Budapest, 1879–1898.
- ROSSETTI
1968 ROSSETTI, Lucia: *Constantin Cantacuzino studente romano a Padova.* In: *Quaderni per la storia dell'Università di Padova* 1. (1968) 147–154.

- SALZER
1881
SALZER, Johann Michael: *Der königliche freie Markt Birtählm in Siebenbürgen*. Wien, 1881.
- SCHMIDT-HERRLING
1940
SCHMIDT-HERRLING, El.: *Die Briefsammlung des Nürnberger Arztes Christoph Jacob Trew (1695–1769) in der Universitätsbibliothek Erlangen*. Erlangen, 1940. [Szkennelt formában az interneten is: <http://www.haraldfischer Verlag.de/hfv/S-H-KAT.PDF>]
- SNORRASON
1968
SNORASSON, E.: *Der Dane Johann Rhode in Padua des 17. Jahrhunderts* In: *Acta Medicae Historiae Patavina* 14. (1967–1968) 85–119.
- SPIELMANN
1977
SPIELMANN József: *A közjó szolgálatában – Tudomány- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Bukarest, 1977.
- STEINMEYER
1912
Die Matrikel der Universität Altdorf. Bd. I–II. Hrsg. STEINMEYER, Elias von. Würzburg, 1912.
- STENNER
1916
STENNER, Friedrich: *Die Beamten der Stadt Brassó (Kronstadt) von Anfang der städtischen Verwaltung bis auf die Gegenwart*, Brassó, 1916. (*Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó (Kronstadt)* VII. Bd. – Beiheft I.)
- SZABÓ–TONK
1992
SZABÓ Miklós–TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged, 1992. (*Fontes rerum scholasticarum* IV.)
- SZATHMÁRY
1986
SZATHMÁRY László: *Magyar alkémisták*. Szerk. Gazda István. Budapest, 1986. (*Tudománytár* 18.)
- SZEGEDI
2004
SZEGEDI Edit: *Tradiție și inovație în istoriografia săsească între baroc și iluminism*. Cluj-Napoca, 2004.
- SZINYEI
SZINYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. köt. Budapest, 1890–1914.
- TR
Theologische Realenzyklopädie. Bd I–XXXVI. Hrsg. KRAUSE, Gerhard–MÜLLER, Gerhard. Berlin–New York, 1977–2003.
- TRAUSCH–SCHULLER
TRAUSCH, Joseph–SCHULLER, Friedrich: *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen*. Bd. I–IV. Kronstadt–Hermannstadt, 1868–1902.
- VARGA
1994
VARGA András: *Az altdorfi egyetem magyar diákjai (1583–1718)*. Szeged, 1994. (*A Lymbus füzetek* 31.)
- VD17
Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts – www.vd17.de

- VERESS
1911 VERESS Endre: *Berzeviczy Márton*. Budapest, 1911. (*Magyar Történelmi Életrajzok 55.*)
- 1915 *A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai (1264–1864)*. Szerk. VERESS Endre. Budapest, 1915. (*Fontes rerum hungaricarum I.*)
- VERUS
1678 VERUS, Ioannes Baptista: *Rerum Venetarum libri sex Venetiis*, 1678. (Az OSZK állományában)
- WAGNER
1988 WAGNER, Ernst: *Die Pfarrer und Lehrer der evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen*. Bd. 1. *Von der Reformation bis zum Jahre 1700*. Köln–Wien, 1998. (*Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens Bd. 22.-1*)
- WESZPRÉMI WESZPRÉMI István: *Magyarország orvosainak rövid életrajza*. 1–4. köt. Ford. KÓVÁRI Aladár és VIDA Tivadar. Budapest, 1960–1970.
- WN WILL, Georg Andreas: *Nürnbergisches Gelehrten-Lexicon oder Beschreibung aller Nürnbergischen Gelehrten beyderley Geschlechtes...* Bd. I–V. Nürnberg, 1755–1808.

